

הרב פרופ' אברהם שטינברג

מגפת הקורונה ה'תש"פ – היבטים היסטוריים, רפואיים והלכתיים

ראשי פרקים:

- א. הקדמה
- ב. רקע היסטורי
 1. מגפות בעבר
 2. מגפת הקורונה
- ג. רקע רפואי
- ד. פרטי דינים והלכות
 1. התנהגות כללית, והחיוב לשמוע לשלטונות ולמומחים בזמן מגפה
 2. הגדרת מגפה
 3. תפילות, תעניות וצדקה
 4. סיכון עצמי של הצוות המטפל – רופאים, אחיות, אנשי מעבדה, טכנאים
 5. סיכון עצמי בטיפולים ניסיוניים ובמציאת חיסון
 6. ביקור חולים
 7. תפילה במניין, נשיאת כפיים, קריאת התורה, ישיבות ותלמודי תורה
 8. ברכת הגומל
 9. שבת ויום טוב
 10. פורים
 11. פסח
 12. ספירת העומר
 13. ראש השנה
 14. יום הכיפורים
 15. טבילה במקווה
 16. טבילת כלים
 17. ברית מילה
 18. נישואין
 19. קבורה
 20. אבלות
 21. שונות
- ה. סיכום

א. הקדמה

מגפת¹ הקורונה² בעידן המתקדם והמודרני, אחר מאה שנים מאז מגפה עולמית גדולה בסדר גודל כזה – מגפת השפעת הספרדית³ – הכתה

¹ מגפה היא משורש נגף שפירושו מביס, מפיל, מכריע. מכאן גם השם העברי 'נגיף' למונח וירוס, היינו גופיף הגורם למגפה. באנגלית מבדילים בין אפידמיה (epidemic) – מחלה (לרוב זיהומית) שמתפשטת במהירות, ופוגעת באנשים רבים בו זמנית; ופנדמיה (pandemic) – מחלה (לרוב זיהומית) שפוגעת באזורים גיאוגרפיים נרחבים (בכל המדינה, או בחלקים גדולים של כל העולם), ובמספר אנשים רב במיוחד. שם נרדף למגפה באנגלית הוא plague (מקור השם מהמילה הלטינית plaga, שפירושו מכה), אם כי לעתים הוא משמש באופן ייחודי למגפת דבר – ראה להלן.

בתדהמה את העולם כולו, ובתוכו את המדענים והמומחים השונים. בעשרות השנים האחרונות היו הרבה מדענים שהודיעו בגאון ובגאווה שהאנושות בעידן המודרני על הישגיו המדעיים והטכנולוגיים האדירים לא תראה עוד מגפות עולמיות, אך הולך ומתברר שהאנושות – עם כל קדמתה והישגיה – איננה מסוגלת למנוע מגפות כלל עולמיות, איננה יודעת לטפל בהן בזמן אמת, ואחוזי התמותה והתחלואה הם עצומים ורחבים עד מאד, כפי שהיה במצבים דומים בעולם העתיק ובימי הביניים⁴. שוב הוכח שיש מנהיג לבירה, שבורא עולם מנהיג את עולמו.

מאמר זה נכתב **בחדש סיוון ה'תש"פ** (יוני 2020) כאשר אנו בעיצומו של הגל הראשון של המגפה העולמית, וסופה מי ישרנו.

הנתונים האפידמיולוגיים המשמשים רקע למאמר זה נכונים רק למועד כתיבת המאמר, אך הסיכומים הסופיים של האסון העולמי עוד רחוקים, ועל פי הניסיון המצטבר והמודלים לתחזית האירועים אנו צפויים, לא עלינו, למספרים גדולים וחמורים בהרבה.

להלן הנתונים הכלליים נכון לעת כתיבת המאמר:

בעולם – כמחצית האוכלוסייה העולמית נמצאת בבידוד או בהסגר; קרוב ל-8,000,000 אנשים חולים; כ-400,000 מתים; והמגפה מתרחשת בלמעלה מ-210 מדינות.

בישראל – למעלה מ-20,000 נדבקים וחולים, כ-100 מונשמים, וכ-300 מתים.

מגפת הקורונה יצרה שורה ארוכה של דילמות הלכתיות. חלקן מוכרות ממגפות עולמיות קודמות, וחלקן חדשות יחסית שטרם נידונו בפירוט בעבר. במאמר זה אסקור את הרקע ההיסטורי של מגפות בכלל, ומגפת הקורונה בפרט; הרקע המדעי-רפואי של מגפת הקורונה; וההיבטים ההלכתיים שמגפה זו יצרה.

הדיונים והנתונים במאמר זה

מתייחסים לגל הראשון של מגפת הקורונה.

² מגפת הקורונה הוכרזה על ידי ארגון הבריאות העולמי של האו"ם כפנדמיה.

³ ראה להלן.

⁴ מעניין לציין כי בעקבות הפנדמיה של השפעת הספרדית משנת 1918 נכתב מאמר מסכם בביטאון המדעי היוקרתי *Science* (מיום 30.5.1919, pp. N.S. Vol XLIX, No. 1274) – שכמעט שניתן רק לשנות את התאריך, והדברים יהיו תואמים כמעט לחלוטין עם מה שקורה כיום במגפת הקורונה.

ב. רקע היסטורי

1. מגפות בעבר

בתנ"ך מצינו תיאורים של מספר מגפות, אך הן היו מוגבלות לעם ישראל, או לאומה בודדת אחרת:

דָּבָר מִצְרִים⁵, המכה החמישית מעשר המכות, שפגע רק בבעלי החיים של המצרים, ולא בבני אדם⁶; כשנכנסו המרגלים לארץ, היה הדָּבָר נוגף את הגדולים מאנשי כנען, ומתעסקים בני העיר בקבורתם⁷; במגפה הקשורה לקורח מתו 14,700 אנשים, בנוסף ל-250 האנשים שהיו קשורים ישירות עם קורח⁸; במגפה בבעל פעור מתו 24,000 איש⁹; במגפה בימי דוד, בעקבות החטא של מניין האנשים, מתו 70,000 אנשים¹⁰;

רבים מהפלשתים שלקחו את ארון ה' הוכו ומתו במחלת העפלים = הטחורים¹¹. יש הסבורים שהמדובר בדיזנטריה, שהיא מחלה זיהומית של מערכת העיכול הגורמת לשלשולים¹², ויש הסבורים שהעופל הוא הבובון של מחלת הדָּבָר¹³; 50,070 מאנשי בית שמש מתו "כי ראו בארון ה'"¹⁴; 185,000 מחיילי צבא אשור של סנחריב הוכו בלילה¹⁵. על מגפה זו דנו חז"ל¹⁶, וכן יוסף בן מתתיהו¹⁷, וחוקרים אחדים¹⁸, אשר העלו השערות שונות על מהות המגפה.

5 שמות ט ג-ז.

6 גם מכת בכורות מכונה נגף – שמות יב יג.

7 תנחומא, שלח, ז.

8 במדבר יז יד.

9 במדבר כה ט.

10 שמו"ב כד טו. וראה עוד בספרו של יוסף בן מתתיהו, **קדמוניות היהודים** ז:324.

11 שמו"א ה ט,יב.

12 על פי יוסף בן מתתיהו, **קדמוניות היהודים** 2:300. דיזנטריה נגרמת על ידי חיידקים ובעיקר שיגלה, ועל ידי טפילים ובעיקר אמבות.

13 ראה **באנציקלופדיה העברית**, כרך יא, ע' דָּבָר, עמ' 871; ש.ה. בלונדהיים, **קורות** א:265, 1955.

14 שמו"א ו יט.

15 מל"ב יט לה; ישעיה לו לו. וראה עוד בדבחי"ב לב כא.

16 ראה סנהדרין צד ב-צה א; מגילה לא ב; שמות רבה יח ה; **ילקוט שמעוני**, ישעיה פ"י רמז תטו.

17 **קדמוניות היהודים**, כרך ב, ספר י, פ"א סע' 21. על פי תיאורו ייתכן שהמגפה נבעה משתיית מים מזוהמים.

18 ראה ש.י. פייגין, בספר **מסתרי העבר: מחקרים במקרא ובהיסטוריה עתיקה**, תש"ג, עמ' 88 ואילך; ז. יעבץ, **תולדות ישראל**, תרפ"ז, ח"ב עמ' 140 ואילך; מ. ואהלמן, **חקופת ישעיהו וחזיונותיו**, תרפ"ט, עמ' 267 ואילך; ד. ילין, **חקרי מקרא: באורים חדשים במקראות** (ישעיהו), תרצ"ט, עמ' צא ואילך; נ. רוגין-מאור ונ. רוגין, **הרפואה** קלו:650, 1999; י. מרגולין, **הרפואה** קלח:171, 2000. חוקרים אלו מדברים על מחלת חום פתאומית, על רעידת אדמה, על שריפה, או על הדף אוויר אדיר.

המונח 'דָּבָר' במקרא ובחז"ל כולל בוודאי גם את המחלה הרפואית בשם זה,¹⁹ אך בדרך כלל אין כוונת המקרא וחז"ל דווקא למחלה מסוימת, אלא הוא שם כללי לכל מחלה מדבקת²⁰ שגורמת למוות של מספר אנשים מאותה מחלה בסמיכות של זמן ומקום. דָּבָר הוא, איפוא, שם נרדף למגפה ולנגף. ייתכן שמקור השם 'דָּבָר' הוא בעובדה שכולם מדברים בו, בגלל החללים הרבים שהוא מפיל. יש מי שכתב²¹, שמקור השם הוא "דבר ה'", המתקיים במוותו הפתאומי של הנפגע.²²

גם בתקופת המשנה מתוארת המגפה שפגעה ב-24,000 מתלמידי רבי עקיבא.²³

בעולם העתיק תוארו מספר מגפות שהקיפו את העולם העתיק, לדוגמא: בעת המלחמה הפלופונזית בשנת 430 לפה"ס, הייתה מגפת דָּבָר, שהביאה למות רבע מהלוחמים האתונאים, ורבע מהאוכלוסייה האזרחית.

בימי הביניים היו מגפות קשות. לדוגמא: מגפת הדבר של יוסטיניאנוס בשנת 541, שהביאה למותם של כ-25 מיליון בני אדם, שהיוותה כ-13% מהאוכלוסייה הכללית בעולם באותה עת; המוות השחור במאה ה-14 למנינם, אף היא כנראה מגפת דבר, שהחלה באסיה ועברה לאירופה, ובמשך 6 שנים גרמה למותם של 25 מיליון בני אדם בסין, ועוד 20-25 מיליון מבני אירופה, שהיו רבע מכלל האוכלוסייה.²⁴

בעת החדשה היו מספר מגפות חמורות.²⁵ לדוגמא: שבע מגפות כולירע²⁶ עם הפסקות קצרות ביניהן משנת 1816 ועד שנת 1966. מגפות אלו

¹⁹ מחלה מדבקת הנגרמת על ידי החידק Yersinia Pestis, שמתקיים בטבע במכרסמים שונים, כגון חולדות, ועובר לבני אדם באמצעות עקיצת פרעושים. השם הלועזי הוא Bubonic plague.

²⁰ ראה תרגום אנקלוס דברים כח כא: דבר – מותא. וראה במשנה תענית ג,ד, "איזהו דבר?" וכו'.

²¹ רש"י הירש, שמות ט ג.

²² ראה בהרחבה על הדָּבָר במקרא ובחז"ל בספרי אנציקלופדיה הלכתית רפואית מהדורה חדשה תשס"ו כרך ד עמ' 403-412. [אך ראה מש"כ הרב י' וייסינגר, COVID-19: מגפה דבר או חולי מהלך, להלן עמ' 138-152, שמשמעות המילה דָּבָר בלשון חז"ל, שונה לחלוטין ממשמעותה הרפואית בימינו. – העורך]

²³ יבמות סב ב. [אמנם באיגרת רב שרירא, סיבת המוות של תלמידי רבי עקיבא היא "שמדא", שמשמעותה הריגה בידי הרומאים. – העורך]

²⁴ מגפה זו גרמה לאחד הפרקים הטרגיים בתולדות עם ישראל, עם עלילות דם, אנטישמיות גואה, ופרעות ביהודים. היהודים חיו לרוב בקהילות מסוגרות, בניגוד לנוצרים שנהגו בזמן המגפה להתקבץ בכנסייה, ובכך להפיץ את המחלה, וכן הקפידו היהודים יותר על היגיינה בגין חיובים שונים לנטילת ידיים ורחיצה. עקב כך נראה היה בעיני הנוצרים כי היהודים מתו פחות, ולכן בין ההמונים הנוצרים נפוצה השמועה כי היהודים הרעילו את בארות המים, והתכוונו להשמיד את העולם הנוצרי.

²⁵ תיאור מעניין על מגפת הדבר בגטו היהודי ברומא בשנת 1656 נמצא בספר אוצר החיים לרב ולרופא יעקב צהלון (פ"ב סע' יט).

התרחשו באזורים גיאוגרפיים שונים ברחבי העולם^{28,27}; השפעת הספרדית²⁹, שהחלה בשנת 1918 והקיפה כמעט את כל העולם. היא נמשכה כשנה וחצי, נדבקו בה כחצי מיליארד אנשים, והיא קטלה כ-50 מיליון אנשים³⁰; מגפת האבולה, שהחלה ב-1976 באפריקה, והיא מתפרצת מחדש כל שנים שלוש שנים. שיעור התמותה גבוה ועומד על כ-40% מהנדבקים; מגפת האיידס שהחלה בשנת 1981 באפריקה, והתפשטה לכל העולם. מעריכים כי עד כה מתו ממגפה זו כ-27 מיליון אנשים; מחלת SARS, שהחלה בשנת 2003 ומקורה בנגיף ממשפחת הקורונה; מחלת MERS, שהחלה בשנת 2012 במזרח התיכון בחצי האי ערב, והתפשטה למדינות רבות.

2. מגפת הקורונה

מגפה זו התפרצה לראשונה בדצמבר 2019 בווהאן, בירת מחוז חוביי שבסין. אחת ההשערות היא שהנגיף עבר לראשונה לבני אדם מעטלפים, נחשים, או בעלי חיים אחרים אשר נמכרו באופן לא חוקי בשוק הדגים בווהאן, בו נמכרים מלבד דגים גם בעלי חיים רבים נוספים. יש שחשדו שמוצא הנגיף היה ממעבדה לנגיפים בווהאן שניסוי מסוים בה יצא מכלל שליטה. בישראל התגלה מקרה ראשון ביום ב' באדר תש"פ – 27.2.2020.

ג. רקע רפואי

מחלת נגיף קורונה³¹ COVID-19³² – היא מחלה זיהומית הפוגעת בבני אדם, ונגרמת על ידי הנגיף SARS-CoV-2³³ מתת משפחת נגיפי קורונה. ככל הנראה מוצאו מבעלי חיים, אך התפשטותו היא מאדם לאדם.

²⁶ Cholera. באותה תקופה "עברתו" את שם המחלה ל-חולי-רע. זו מחלת המעי הדק עם שלשולים קשים, הנגרמת על ידי החיידק Vibrio Cholerae. מקור ההדבקה הוא בדרך כלל במחזור צואה-פה, כאשר אדם נגוע מפריש את החיידק בצואתו, או משתמש במזון או במי שתייה מזוהמים בחיידק.

²⁷ מגפות אלה יצרו דיונים הלכתיים רבים יותר ממגפות אחרות. ראה סיכום בנידון בספר: Zimmels HJ: Magicians, Theologians and Doctors. E Goldston & Son, 1952.

²⁸ רבי עקיבא איגר שימש ברבנות בעיר פוזן בתקופת מגפת הכולירע השניה – בשנים 1829-1837 – וקבע סדרי חיים על פי ההלכה. דברים אלו נדפסו בס' **אגרות רבי עקיבא איגר**, אגרות עא-עג. אגרת עא נדפסה גם בחלק מהמהדורות של **חידושי רעק"א לנדרים** נט א. וראה להלן בחלק ההלכתי.

²⁹ נגרמה על ידי זן אלים במיוחד של נגיף מתת-המין iN1H של המין Influenza A.

³⁰ תיאור מפורט של מגפה זו ראה: Brown J: *Influenza – The Hundred Year Hunt to Cure the Deadliest Disease in History*. Simon & Schuster, 2020

³¹ משפחת נגיפים זו נקראת כך בגלל צורת הנגיפים ככתר במיקרוסקופ אלקטרוני.

³² Corona Virus Disease-19. (על שם התפרצותו בשלהי שנת 2019)

³³ Severe Acute Respiratory Syndrome Corona Virus 2.

תסמיני המחלה דומים לתסמיני השפעת, והם כוללים חום, שיעול, בעיות בדרכי הנשימה דוגמת קוצר נשימה וקשיי נשימה, ובמקרים מסוימים המחלה עלולה להוביל לדלקת ריאות קשה, אי ספיקה נשימתית, אי ספיקת כליות, ואף מוות. תוארו גם תסמינים במערכת הקרדיו וסקולרית, במערכת העיכול (שלשולים וכאבי בטן), כאבי שרירים, ופגיעה זמנית או קבועה בחושי הטעם והריח.³⁴

שיעור החולים הקשים אשר לרוב נזקקים להנשמה מלאכותית הוא כ-10% מהחולים. שיעור השורדים לאחר שהונשמו הוא 15-20%.

שיעור התמותה הממוצע בעולם הוא 3-4% מהחולים, אך הוא משתנה בהתאם לגיל החולה, בהתאם למיקומים גיאוגרפיים, ובהתאם ליכולות של מערכות רפואיות שונות להעניק טיפול מתקדם. שיעור התמותה עולה מאד בנפגי קורונה שיש להם מחלות רקע משמעותיות ומגבלות בתפקוד.

הנגיף עובר מאדם לאדם דרך שיעול, התעטשות, והפרשות מהגוף. הנגיף עובר גם במגע לא ישיר, כאשר נשא של הנגיף נוגע בחפץ, ואדם בריא שייגע באותו החפץ יכול להידבק גם הוא.

תקופת הדגירה של הנגיף, במהלכה לא מופיעים תסמינים, היא בעלת שונות מסוימת. החציון הוא 5 ימים, כ-97% יגלו תסמינים עד 11 ימים, אך התקופה יכולה לנוע בין יומיים ל-14 יום, ובמקרים נדירים אף יותר מכך. במהלך תקופה זו הנשא יכול להדביק אחרים גם אם הוא ללא כל תסמינים.

אבחון המחלה מתבצע באמצעות לקיחת דגימה מהנבדק. הדגימה יכולה להיות נוזלי גוף שנלקחים מרקמות מערכת הנשימה כמו ליחה או כיח, או לחלופין מאזורים בדרכי הנשימה העליונות כמו ריריות האף והגרונ. הדגימות נאספות באמצעות קטוש סטרילי. מדגימות אלו מפיקים את החומר הגנטי, ומשווים אותו לחומר גנטי של הנגיף.³⁵ במקביל, הולכות ומתפתחות שיטות זיהוי הנגיף באמצעים שיכולים לספק את התשובה תוך זמן קצר.³⁶ בעתיד הקרוב ניתן יהיה לבצע בדיקה סרולוגית של הנוגדנים אצל הנבדק (IgG ו-IgM), על פיה ניתן יהיה לדעת אם הוא חלה בעבר והבריא, או אם הוא נמצא בשלב הפעיל של המחלה, או שהוא טרם נחשף למחלה.

³⁴ <https://www.webmd.com/lung/news/20200604/covid19-loss-of-smell-taste-might-be-long-term#1>

³⁵ תוך שימוש בשכפול בשיטת PCR (Polymerase Chain Reaction = תגובת שרשרת של פולימראז).

³⁶ לדוגמא: פיתוח ישראלי עשוי לקצר את זמן האיבחון של חולה בקורונה לכ-15 דקות במקום שעה כיום, כשהטכנולוגיה החדשה, מבוססת על שילוב חלקיקים מגנטיים ואופטיקה. במקביל כבר מפתחים שיטות המאפשרות זיהוי הנגיף תוך שניות ספורות.

נכון למועד כתיבת מאמר זה טרם הצליחו לפתח חיסון לנגיף הקורונה, אך התקווה היא שדבר זה יתרחש בעתיד הנראה לעין, ובכך ניתן יהא להתגבר על מגפה זו.

כמו כן נכון למועד כתיבת מאמר זה טרם נמצא טיפול יעיל למחלת הקורונה, ונעשים ניסיונות שונים בתרופות שיעילותן ובטיחותן טרם הוכרעה. ביניהן יש לציין תכשירים אנטי-וירליים שונים ותכשיר אנטי-מלריה.

הדרך היחידה להתמודד עם מגפת הקורונה לעת הזאת היא מניעת התפשטותו והדבקתו. לשם כך ניתנו מספר הנחיות, ובמדינות רבות הפכו חלק מההנחיות לחובות בנות אכיפה.

בין השאר יש לציין את הפעולות הבאות: רחיצת ידיים נכונה עם מים וסבון, או עם נוזלים המכילים אלכוהול; היגיינה של שיעול ועיטוש לשקע המרפק, ולא לכף היד; ובעיקר – ריחוק חברתי בדרכים שונות: מרחק של לפחות 2 מטרים זה מזה, הימנעות מלחיצת ידיים, חיבוקים ונשיקות, הימנעות מהתקהלות של יותר מ-10 אנשים או אף פחות מכך תוך שמירת המרחק הנ"ל ביניהם, וכן כיסוי האף והפה במסכה רפואית, על מנת למנוע התזת רסיסים זעירים לסביבה.

מי שנמצא שהוא נשא של הנגיף, או שבא במגע ישיר עם נשא, חייב בבידוד מוחלט בחדר, בבית, או במתקן רפואי מתאים. במדינות או באזורים שבהם ההדבקה משמעותית, יש שחייבו סגר מלא או עוצר של כל התושבים. בכל המדינות שנפגעו מנגיף הקורונה נאסרה כניסה ויציאה של התושבים למדינות אחרות.

מגפת הקורונה גרמה לנזק כלכלי עצום ליחידים, לחברות, לענפי משק ולמדינות שלמות, ירידה משמעותית בבורסה, ושיעורי אבטלה עצומים. בגין דרישות הבידוד, ההסגר והעוצר נסגרו ענפי משק רבים, כגון עסקי תיירות, תעופה, חנויות, חברות מסחריות ותעשייתיות, מוסדות ועמותות.

בחלק מהמקרים הוגבל מספר העובדים ל-20-30% ממצבת העובדים, והשאר פוטרו או הופנו לחופשה ללא תשלום.

כמו כן בוטלו אירועים עולמיים, לאומיים ופרטיים, כגון ועידות בינלאומיות, אירועי תרבות וספורט, חגיגות ומסיבות.

נגרמה גם פגיעה משמעותית באירועים דתיים, כולל תפילות במניין, לימוד בתלמודי תורה ושיבות, מסיבות מצווה, חתונות, לוויית, אירועי חגים, ועוד.

ד. פרטי דינים והלכות

1. התנהגות כללית והחיוב לשמוע לשלטונות ולמומחים בזמן מגפה

א. על פי הגמרא יש לברוח מן העיר בזמן שיש בה דָּבָר.³⁷ וכתבו פוסקים שהעצה ההלכתית היא לברוח בתחילת המגפה, אבל כאשר המגפה כבר התפשטה, עדיף שלא לצאת מהבית ומהעיר.³⁸ ויש מי שכתב, שאלו שכבר חלו במחלה זו, או אלו המסוגלים להיות לעזר לאחרים בשירותם, לא יברחו מהעיר בשעת מגפה.³⁹ אכן, במגפת הקורונה ההנחיות הן דווקא להישאר בבית, לא לצאת כלל, ובוודאי לא לעבור למקומות אחרים.

ב. חובה על כל התושבים להתנהג בזמן המגפה על פי מה שינחו אותם המומחים לדבר, בהתאם לנתונים של המחלה המדבקת, ובהתאם לידע באותו זמן ובאותו מקום. הלכה זו נובעת מהחיוב של "ונשמרתם מאד לנפשותיכם", ומהחיוב של "לא תעמד על דם רעך", ומגדרי חמירא סכנתא מאיסורא, ומגדרי פקוח נפש, ומגדרי רודף וחב לאחריני,⁴⁰ ומגדרי דינא דמלכותא דינא. וכן יש בזה משום חילול השם, ובחור"ל גם משום איבה – שיאמרו הגויים שהיהודים מפיצים את המחלה. ויש מי שכתב, שהמדביק אחרים עובר משום לפני עיוור, ומשום ואהבת לרעך כמוך, ומשום לא תעמד על רעך.⁴¹

בשו"ת הרשב"ש סי' קצה כתב:

"בימות המגפה צריך להיזהר בתכלית השמירה, ושיוסיף בהנהגתו לנקות המותרים, ושלא להרבות במזון, ושיאכל דברים

³⁷ ב"ק ס ב. וראה מהרש"א שם; שו"ת רשב"ש סי' קצה; שו"ת מהרי"ל סי' מא(א); רמ"א יו"ד קטז ה (וראה הקדמת הרמ"א לספרו מחיר היין על מגילת אסתר שכתב שברח מעירו קראקא לעיר שידלוב בגלל "עיפוש האוויר והחוליה"); מג"א סי' תרכו סק"ג. ועצה זו נרמזה כבר על ידי הנביא ירמיהו (כא ט-י). וראה בביאור הגר"א יו"ד סי' קטז סקט"ז; תו"ת דברים פל"ב אות עה. וראה עוד זוהר וירא דקי"ג ע"א; ס' חסידים הוצאת מק"נ סי' שעב, ושם הוצאת ויסטינצקי סי' שעב; רבנו בחיי עה"ת במדבר טז כא; יש"ש ב"ק פ"ו סי' כו; שו"ת זרע אמת סי' לב. וראה של"ה שער האותיות אות דל"ת דרך ארץ, ומג"א סי' תרכו סק"ג, שדין זה חל במיוחד על הורים לצאת עם ילדיהם ממקומות המגפה.

³⁸ שו"ת מהרי"ל סי' מא; יש"ש ב"ק פ"ו סי' כו; רמ"א יו"ד קטז ה. וראה עוד בנידון בשו"ת דברי משה (מזרחי) חתו"מ סי' פא.

[ראה גם הרב יהושע וייסנגר, מחלת האבולה וביקור חולים במחלות מדבקות מסוכנות. אסיא קג-קד 35-50, (מרחשון תשע"ז). העורך]

³⁹ יש"ש ב"ק פ"ו סי' כו.

⁴⁰ ראה תוס' ב"ק כג א ד"ה וליחייב: דיותר יש לאדם ליזהר עצמו שלא יזיק אחרים משלא יזיק.

⁴¹ ס' חסידים סי' תרעג.

טובי האיכות ומעטי הכמות, וירבה המנוחה וירחיק היגיעה, וירבה מהמנוחים הטובים, וירחיק האנחה וירבה השמחה, כל זה בקצה אחד מהקצוות ולא יספיק בזה המצוה בלבד".

ובאגרות רבי עקיבא איגר, איגרת עג כתב:

"גם הזהרתי פעמים הרבה באזהרה אחר אזהרה שיהיו הנהגתם באכילה ושתיה כפי אשר סדרו ואשר שפטו הרופאים להיזהר מזה, וירחקו כמטחוי קשת כאילו הם מאכלות אסורות, ולא יעברו על דבריהם אף כמלוא הנימה, ובכלל הזה להישמר מכל דבר ודבר, כגון שלא לצאת שחרית מביתו אליבא דריקנא, וההכרח לשתות חמין מקודם, והעובר על ציווי הרופאים בסדר ההנהגה חוטא לה' במאוד, כי גדול סכנתא מאיסורא, ובפרט במקום סכנה לו ולאחרים שגורם ח"ו התפשטות החולי בעיר וגדול עונו מנשוא"⁴².

ובשו"ת נשמת כל חי ח"ב חחו"מ סי' מט כתב בדין רופא שמטפל בחולים בזמן מגפה שרשאים המתפללים למנוע ממנו להיכנס לבית הכנסת, ולכן עליו להתקין מחיצה שתחצוץ בינו לבין המתפללים.

כאשר התברר שבכיוון החרדים בישראל, בארה"ב ובאנגליה אחוז הנפגעים הוא גדול במידה רבה מהנפגעים באוכלוסייה הכללית, יצאו כמעט כל הרבנים וראשי הישיבות בקול קורא ובפסקי הלכה ברורים למלא אחרי ההנחיות המקצועיות של רשויות השלטון בכל דבר ועניין, להפסיק את הלימודים בישיבות ובתלמודי התורה, להתפלל ביחידות בבתים, לצמצם עד מאד את ההשתתפות בחתונות, בבריתות מילה, בלוויות וכד'.

חלקם הורו אף שלא לקיים מניינים מצומצמים בשטחים פתוחים, וחלקם הורו שכל עוד משרד הבריאות מאשר תפילות במניין בשטח פתוח ובמרחק של 2 מטרים איש מרעהו מותר להמשיך להתפלל כך בציבור, ומשהשלטונות אסרו אף זאת – הורו להתפלל ביחידות בלבד.⁴³

ג. בכל מקרה אסרו לקיים אירועים עם משתתפים אחרים, ואף אירועי מצוה ושמחה, להסתגר בבתים, ובעיקר – כל הרבנים וראשי הישיבות מכל החוגים הדתיים והחרדיים חייבו להישמע להנחיות של הגורמים המקצועיים והממשלתיים ככתבם וכלשונם.

⁴² וראה באגרות **רעק"א** איגרת עא שכתב הנהגות שונות הנובעות מקביעות של מומחים בזמנו להישמר מקור, לדאוג לאוכל בריא וטוב, לדאוג לניקיון הגוף והבגדים, לטייל באוויר הצח ולפתוח חלונות לאוורור, ולהימנע מעצבות.

⁴³ או במנייני מרפסות, לשיטות הפוסקים התומכים במניינים כאלה. ראה להלן עמ' 113-135.

כך מצינו שכמעט כל גדולי הרבנים וראשי הישיבות התבטאו בצורה ברורה וחד משמעית ביחס לחובה להישמע להוראות הרופאים:

• "בעניין הוראות הרופאים יש לשמור עליהם, וחלילה לזלזל בחייו או בחיי אחרים בעניין שיש בו אף ספק ספקא של פקו"נ לו או לזולתו, ואיסור חמור שלא להתחכם כנגד הוראות הרופאים, וחמירא סכנתא מאיסורא, והוא פקוח נפש וחב לאחריני, וחטא גדול לזלזל בהוראות אלו"⁴⁴;

• "איסור חמור לעבור על כל מה שכתוב לעיל [הנחיות משרד הבריאות], ללא יוצא מן הכלל. עי' רמב"ם הל' רוצח ושמירת נפש פ' י"א"⁴⁵.

• "פשיטא שכל ירא ד' חייב להישמר מאד ולהוסיף זהירות על המתחייב ללא יוצא מן הכלל, וחלילה אם אינו עושה כן ונשמר ככל יכולתו בכל כללי ההיגיינה וההרחקות מלבד שהוא מפקיר נפשו ועובר על "ונשמרתם מאד לנפשותיכם" הרי הוא גם בחשש להיות פוגע בנפשות אחרים ח"ו, ובעיקר אלו המבוגרים והחולים, וחלילה להיכשל בחשש אחד מג' החמורות"⁴⁶;

• "הרואה כאלה המזלזלים בהוראות משרד הבריאות מחויב למחות בידם ולהודיע לשלטונות כי הם בגדר רודף ח"ו. ונשמרתם מאד לנפשותיכם, ולא תעמוד על דם רעך, זוהי חובת השעה ללא שום הוראת היתר בזה"⁴⁷;

• יש לשמוע לרופאים, מי שמזלזל בהוראות הרופאים ועלול להביא אחרים לסכנה דינו כרודף, אם גרם למותו של אחר בגלל זלזול בהוראות הרופאים דינו קרוב למזיד, מותר לגעור במי שחייב בידוד ולמרות זאת יצא החוצה, מותר למסור לרשויות החוק את מי שמפר את הוראות משרד הבריאות, מותר להשאיר טלפון פתוח בשבת למקרה שהרופאים יצטרכו להשיגו ויוכל לענות בשל חשש פקוח נפש"⁴⁸.

⁴⁴ אגרת "מן המצר קראנו" בחתימת כל חברי הבר"צ של העדה החרדית בראשות הגאב"ד הגר"ט וייס והראב"ד הגר"מ שטרנבוך, מיום ד' ניסן תש"פ.

⁴⁵ רה"י הרב י. גרשון אדלשטיין, להלן עמ' 48. פורסם בעיתונות החרדית, תחילת ניסן תש"פ.

⁴⁶ אגרת של רבני ה"פלג הירושלמי" בחתימת הגר"צ פרידמן, הגר"ש דויטש, הגר"ע אויערבאך, הגר"ש מרקוביץ, הגר"א דויטש, הגר"י ארנברג, מיום ד' בניסן תש"פ. מובא להלן עמ' 49.

⁴⁷ אגרת של רבני בני ברק הגר"א לנדא והגר"ש צ' רונבלט מיום ד' בניסן תש"פ.

⁴⁸ תשובות של הגר"ח קנייבסקי לשאלות שנשאל. פורסם ברבים באתרי החדשות החרדיים. מובא להלן עמ' 50.

• "וכן יש ללמוד גם בימינו אלה, להקפיד הקפדה יתירה על ההוראות של גורמי הרפואה המוסמכים, ועל כל התקנות של משרד הבריאות, ולא לחרוג מהם. ואלה שנגזר עליהם להיות בבידוד אל יצאו מפתח ביתם ולא יסכנו את הרבים"; "וכאן מקום אתי להודיע את צערי, כעסי וכאבי על אלה שלא נשמעים להוראות הרשויות ומפירים את פקודת הבידוד, והלוא ידעו שהם עלולים ח"ו להדביק אנשים במחלה קשה זו, ולגרורם ח"ו למוותם, ואיבוד נפש אף ע"י גרמא ודגרמא דגרמא בכוח שני ובכוח כוחו יש בו עוון רציחה בידי שמים, ואף שח"ו אינם מתכוונים להרע ולהזיק לאיש, מ"מ הוי כהורג נפש בשגגה ע"י גרמא, שגדול עונו מנשוא"⁴⁹.

• "באתי בזה להבהיר כי אין שום הנחיה הלכתית שגוברת על הוראות משרד הבריאות. ההנחיה ההלכתית בנושא, היא לציית באופן מוחלט לכל הוראות משרד הבריאות ללא יוצא מן הכלל, וכל הוראה היצאת על ידם היא כהוראה הלכתית לכל דבר וענין"⁵⁰.

• "כבר הודעתי ופרסמתי ברכים את דעתנו, דעת התורה הקדושה, כי אין שום הלכה בעולם שבכוחה לגבור על הוראות הרופאים והנחיות משרד הבריאות שנועדו לשמור על בריאות הציבור. ואדרבה, כל אדם שנותן יד למניינים אלו נכנס לגדר רודף ומסכן הבריות, ואפשר כי עוון רציחה בידו"⁵¹.

אמנם, אף שבתחילת המגפה לא הייתה הקפדה נאותה על כללי שמירת הבריאות בתנאי המגפה, והציבור החרדי בישראל ובעולם שילם על כך מחיר יקר עד מאד, אבל משהובנה חומרת הבעיה והובנו הכללים לשמירת הבריאות, וגדולי הרבנים יצאו בקריאה גדולה להישמר בדקדקנות בכל פרטי הדרישות של המומחים⁵² הפך הציבור החרדי לקבוצה הממושמעת ביותר, והתחלואה והתמותה ירדו פלאים.

ד. על פי ההנחיות המקצועיות בכל העולם, בזמן התפרצות מגפה הדרך היעילה ביותר למנוע את התפשטות הנגיף היא שהייה של האוכלוסייה בבידוד או בהסגר. לכן יש לשמור על כללי ההסגר גם אם הם כרוכים בביטול תפילה בציבור, או בביטול לימוד תורה ברכים וכד'. חובה לשמור בקפדנות

⁴⁹ קונטרס **מנחת אשר** – בתקופת הקורונה, עמ' ו, ושם ס"י.

⁵⁰ קריאת קודש של הראש"ל מיום ט"ז אדר תש"פ. מובאת להלן עמ' 47.

⁵¹ הראשון לציון הרב הראשי לישראל הגר"י יוסף, באגרת מיום טז ניסן תש"פ.

⁵² ראה להלן דעת תורה מרבנו מרן ראש הישיבה, עמ' 51.

על כל הכללים וההנחיות המקצועיים, ומותר להטיל על אוכלוסיות כאלה סגר לצורך הגנה והצלה של אחרים.

ה. יש לציין כי הרעיון שבידוד והסגר מועילים במחלות מדבקות נמצא כבר בתורה ביחס למצורע⁵³. וכבר חז"ל הזכירו את הצורך הגדול להסתגר בעת מגפה:

ת"ר דָּבָר בעיר כנס רגליך, שנאמר: ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בקר⁵⁴, ואומר: לך עמי בא בחדריך וסגור דלתך בעדך⁵⁵, ואומר: מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה⁵⁶. מאי ואומר, וכי תימא ה"מ בליליא, אבל ביממא לא, תא שמע לך עמי בא בחדריך וסגור דלתך, וכי תימא ה"מ [היכא] דליכא אימה מגואי, אבל היכא דאיכא אימה מגואי כי נפיק יתיב ביני אינשי בצוותא בעלמא טפי מעלי, ת"ש מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה, אף על גב דמחדרים אימה מחוץ תשכל חרב. רבא בעידן רתחא הוי סכר כוי [סגר החלונות], דכתי' כי עלה מות בחלונינו⁵⁷.

הרי שהתורה וחז"ל הקדימו את רופאי זמנינו בהבנה שבידוד והסגר הם האמצעים הטובים ביותר למניעת התפשטות מחלה מדבקת⁵⁸.

ו. מי שמפר את הוראות השלטונות להישאר בבידוד, להימנע מתפילות במניין, להימנע מביקורים אצל אחרים וכיו"ב – מותר וחובה לדווח על כך לשלטונות⁵⁹.

2. הגדרת מגפת הדָּבָר

א. מגפת הדָּבָר מוגדרת בחז"ל כך:

איזהו דָּבָר, עיר המוציאה חמש מאות רגלי, ויצאו ממנה שלשה מתים בשלשה ימים זה אחר זה, הרי זה דבר, פחות מכאן אין זה דבר⁶⁰.

⁵³ ראה ויקרא יג ד, ובהמשך, בדיני מצורע; במדבר יב טו, בענין מרים; מל"ב טו ה, ודבהי"ב כו כג, בענין עוזה.

⁵⁴ שמות יב כב.

⁵⁵ ישעיהו כו כ.

⁵⁶ דברים לב כה.

⁵⁷ ב"ק ס ב. וראה בשו"ת הרשב"ש סי' קצה בביאור מאמר חז"ל זה בצדדים הטבעיים בזמן מגפה.

⁵⁸ וכן ראה בספר 'אוצר החיים' לרב ולרופא יעקב צהלון (ספר ב' החקירה הי"ט) בתיאור של מגפת הדבר בגטו היהודי ברומא בשנת 1656 שכולם חוייבו להישאר בבתייהם. ובס' ליקוטי אמרים מכתב יג בתיאור של המגפה בטבריה בשנת תקמ"ו על ידי האדמו"ר ר' מנחם מנדל מויטבסק שנסגרו בחצרותיהם "ולא ניכרו בחוצות כי אם ריקים ופוחזים וגויים להבדיל".

⁵⁹ פסק הגר"ח קנייבסקי, הוזכר לעיל והובא להלן עמ' 50; **מנחת אשר** – בתקופת הקורונה סי' יב סק"ז.

ב. ורמב"ם פסק:

איזה הוא דָּבָר, עיר שיש בה חמש מאות רגלי, ויצאו ממנה שלשה מתים בשלשה ימים זה אחר זה הרי זה דבר, יצאו ביום אחד או בארבעה ימים אין זה דבר, היו בה אלף ויצאו ממנה ששה מתים בשלשה ימים זה אחר זה הרי זה דבר, יצאו ביום אחד או בארבעה ימים אין זה דבר, וכן לפי חשבון זה, ואין הנשים והקטנים והזקנים ששבתו ממלאכה בכלל מניין אנשי המדינה לענין זה⁶¹.

ג. אכן, מגדולי האחרונים יש מי שכתב:

"והעיקר נראה דרך הדָּבָר שנזכר בש"ס שלא היה חולי מיוחד, רק שהיו מתים אנשים פתאום יותר מכפי ההרגל, בזה צריך שיעור ג' בג' ימים לת"ק רגלי, שזה מוכיח שהחזק הדבר ונשתנה האויר, וכ"כ הב"י סי' תקע"ו ע"ש. אכן החולי שנקרא אצלינו חלי רע, כיון שנראתה מחלה זו באיזה בני אדם, ניכר שנשתנה ונתקלקל האויר. ואף שלא מתו החולים בכ"ז מה שנחלו הרבה בנ"א על מחלה זו מורה על שינוי האויר וקלקולו. ולזה נראה שאם חלו הרבה בנ"א על מחלה זו שפיר מיקרי שהחזקה מחלה זו"⁶².

3. תפילות, תעניות, וצדקה

א. מלבד התנהגות ממושמעת וקפדנית לפי הנחיות רפואיות, ומלבד טיפולים רפואיים – ככל שהם קיימים – בפגעי המגפה, יש להתפלל בכוונה מיוחדת⁶³, ותפילות אלו בזמן הצרה הגדולה הן מן התורה לכל הדעות⁶⁴. כמו כן ראוי לומר ברצון הלב והנפש את פרשת קטורת הסמים, שהיא סגולה לביטול מגפה⁶⁵.

60 תענית יט א.

61 רמב"ם תעניות ב ה. וכן שו"ע או"ח תקעו ב.

62 שו"ת דברי מלכאל ח"ב סי' צ.

63 ראה תענית כא א-ב, רמב"ם תעניות ב א, ה-ו; טוש"ע או"ח תקעו א-ג.

64 נחלקו הראשונים אם עיקר תפילה בכל יום היא מדאורייתא – כדעת הרמב"ם בסהמ"צ מ' ה, ובהל' תפילה א א, ודעימיה, או שהיא מדרבנן – כדעת הרמב"ם בסהמ"צ שם ודעימיה, אך גם הרמב"ם כתב שם שבעת הצרות התפילה היא מצווה מן התורה.

65 ראה **פירוש הסולם לזוהר** – בראשית פרשת וירא מאמר והנה שלשה אנשים – ויאכלו אות קרב: ועוד אמר לי אליהו, בשעה שיקרה מגפה בבני אדם, ברית נכרת, וכו' מעביר על כל צבאות השמים, שאם בניו יכנסו בבתי כנסיות ובבתי מדרשות שבארץ, ויאמרו ברצון הלב ונפש, את העניין של קטורת הסמים, שהיו להם לישראל, יתבטל המגפה מהם. וראה **מדרש הנעלם** ח"א דף ק ע"ב. וראה עוד במדרש **תנחומא** תצוה טו, ובאריכות במעבר יבק מאמר ענין הקטורת פ"ג. וראה **אגרות רעק"א** איגרת עא; **ערוך השולחן** או"ח תקעו ט. ואגב, בהשמטות מספר **מעשה רב** ס"ז כתב בשם הגר"א ש"צרי" מנוקד בשוא, אמנם בפסוק הניקוד בחתף-קמץ: קָעַט צָרִי (בראשית מג יא), וצ"ע.

ב. ויש שהמליצו להוסיף תפילות, כגון אבינו מלכנו, ובמיוחד: "אבינו מלכנו מנע מגפה מנחלתנו"; אמירת נוסח א-ל רחום שמך, עננו ה' עננו, מי שענה⁶⁶; אמירת פרשיות הקרבנות גם למי שבדרך כלל לא נוהג כך⁶⁷; סדר יום כיפור קטן בערב ראש חודש; אמירת פרקי תהילים⁶⁸; לומר בימי ב' ו-ה' והוא רחום שאחר תפילת י"ח בקול רם וקול בוכים, ולומר בכל יום קודם שומר ישראל אותן יה"ר לפני אבינו שבשמים שאומרים בקריאת התורה⁶⁹.

ויש שחיברו תפילות מיוחדות למצב.

ג. מעיקר הדין, עיר שיש בה דָּכָר מתענים אנשי העיר ומתריעים⁷⁰. אך בזמן הזה אין מתענים כלל בזמן הדבר⁷¹. אכן, במגפת הקורונה עדיין אין עדות רפואית שתענית של בריאים, או אפילו נשאים ללא תסמינים יכולה להזיק⁷².

ד. צריך להרבות בצדקה ולכלכל את העניים הן באוכל והן בתרופות ושכר הרופאים, בגלל המצב הכלכלי הקשה בעת מגפות⁷³. ובמגפת הקורונה צריך לעשות כל האפשר והמותר לסייע לאלה שבבידוד או באשפוז במצרכים נחוצים, בכסף ובתמיכה בעסקים. זאת לאור הפגיעה הכלכלית החמורה לרבים מאזרחי המדינות.

ה. אף על פי שבגל הראשון של מגפת הקורונה בטלו הלימודים בתלמודי התורה ובישיבות, אין להורים לדרוש החזר תשלומים על הזמן שלא התקיימו לימודים, כי זה יגרום להתמוטטות מוסדות החינוך, ושארית ישראל לא יעשו עולה⁷⁴.

⁶⁶ אגרות רעק"א שם.

⁶⁷ ליקוט יוסף קצוש"ע או"ח סי' א סכ"ט.

⁶⁸ במיוחד פרקים ג, ח, כ, צא, קל. וראה אגרות רעק"א שם על אמירת תהילים באופן כללי.

⁶⁹ שו"ת חת"ס ליקוטים בקובץ תשובות סי' א.

⁷⁰ תענית יט א; רמב"ם תעניות ב ב; שו"ע או"ח תקעו ב. וראה שו"ת רשב"ש סי' שס.

⁷¹ מג"א תקעו סק"ב; מ"ב שם סק"ב. וכך נהגו גדולי ישראל בזמן מגפות הכולירע – ראה להלן.

⁷² הערת העורך: גם אין עדיין שום הוכחה שתענית בריאים לא פוגעת במערכת החיסון שלהם ולא מגדילה את סיכויים להידבק במחלה. יתר על כן. פרופ' יעקב אסף, מנהל המחלקה לרפואה דחופה במרכז הרפואי האוניברסיטאי הדסה ע"כ, סבור שהצום פוגע במערכת החיסון ומסכן את הצמים (עמ' 95 להלן). לכן לפי כללי ההלכה עלינו להחמיר בפקיח נפש, ולנהוג ע"פ הוראותיהם של גדולי הפוסקים כדוגמת מגן אברהם תקעו, ב, ערוך השולחן, שם, חת"ס סופר (שו"ת, ח"ו ליקוטים סי' כג), והגרעק"א (אגרות רעק"א סוף איגרת עא: "שלא לילך מחוץ לביתו על ליבא ריקנא"; מכתבי רעק"א מכתב קמו), ולהימנע מכל תענית. ראה גם מה שפסקו הג"ר משה ברנסדורספר (להלן עמ' 89), והג"ר אביגדר נבנצל, בפסק הלכה לרבני זק"א, להלן עמ' 91. לגבי יום כיפור, ראו להלן הע' 184.

– הרב ד"ר מרדכי הלפרין.

⁷³ אגרות רעק"א אגרת עג.

⁷⁴ פסקי קורונה של הגר"צ שכטר, פורסם באתר: <https://www.kolcorona.com/rav-schachter-official-pesakim>. בסוף הקונטרס של הרב שכטר תחת הכותרת "וצדקה תציל ממוות. אך ראה להלן עמ' 73-87.

ו. כמו כן מי שהזמינו מקומות חופשה במלונות לתקופת החגים, ושילמו דמי קדימה למארגנים, ובגלל המגפה התבטלו כל ההזמנות. מעיקר הדין פטורים מלשלם וגם צריך להחזיר להם את דמי הקדימה, כי המצב הוא בגדר מכת מדינה.⁷⁵ יש מי שכתב שיש לנהוג לפני משורת הדין ולהתפשר עם המארגנים ובעלי המלונות כך שיוותרו על החזר חלק מהכספים שכבר הוציאו בעלי המלון ומארגני החופשה, מדין צדקה ומדין חסד.⁷⁶

4. סיכון עצמי של הצוות המטפל – רופאים, אחיות, אנשי מעבדה, טכנאים

א. כל אדם שיכול להציל את זולתו מחוייב לעשות זאת מדין לא תעמוד על דם רעך.⁷⁷ ברם נפסק על ידי רוב הפוסקים שאין אדם חייב להכניס עצמו לספק סכנה כדי להציל את חברו מוודאי סכנה. יש פוסקים שאפילו אוסרים כניסה לספק סכנה, אפילו לצורך הצלה.⁷⁸

ב. אך ביחס לעובדי בריאות הדבר שונה, שכן רופא ועובד בריאות חיוני אחר רשאי לטפל בחולים גם אם יש בכך כדי חשש סכנה לחייו, ובוודאי שלכל הדעות אין עליו איסור להיכנס לספק סכנה.⁷⁹ לפיכך, מותר לצוות רפואי לטפל בחולה במחלת קורונה המדבקת, אבל עם הזהירות המתחייבת מפעולה כזו, להיות ממוגן היטב, ולהקפיד הקפדה יתירה על כל כללי מניעת ההידבקות במצבים כאלה.

וראויים דברי הפוסקים להישמע: "באופן עקרוני אין לתת כללים ברורים וקבועים בשיעור ההסתכנות להצלת הזולת ובמניעה ממנה, אלא הכל לפי העניין, ויש לשקול העניין בפלס, ולא לשמור על עצמו יותר מדאי, ולא לדקדק ביותר".⁸⁰ כאותה שאמרו: המדקדק עצמו בכך, סופו שבא לידי כך,⁸¹ ולא כל חשש רחוק נקרא ספק פיקוח נפש, ואם אין בזה גדר ספק נפשות יש חיוב הצלה, ודבר זה מסור לחכמים ולבקיאים.⁸²

ג. כחלק מחובת ההתגוננות הקפדנית יש צורך לחבוש מסכה הדוקה על הפה והאף כדי למנוע הידבקות והדבקה. מסכה זו צריכה להיות אטומה

⁷⁵ כמבואר ברמ"א חו"מ שכא א.

⁷⁶ הגר"צ שכטר שם.

⁷⁷ ויקרא יט טז. וראה סנהדרין עג א; רמב"ם הל' רוצח א יד; טוש"ע חו"מ תכו א.

⁷⁸ ראה באריכות בספרי הרפואה כהלכה כרך ה עמ' 53 ואילך.

⁷⁹ איגרת רעק"א בס' **אגרות סופרים** מכתב ל; שו"ת **ציץ אליעזר** ח"ח סי' טו פ"י סק"ג, ושם ח"ט סי' יז פ"ה; שו"ת **שבט הלוי** ח"ח סי' רנא אות ז; הגר"י נויבירט, הובאו דבריו ב**נשמת אברהם** מהדורה שניה חחו"מ סי' תכו סק"ב 4; **שיעורי תורה לרופאים** ח"א סי' מו; שו"ת **מנחת אשר** ח"ג סי' קכב. וראה עוד **נשמת כל חי** ח"ב חחו"מ סי' מט; שו"ת **רמ"א** סי' יט (סי' כ בדפוסים אחרים); שו"ת **דברי יציב** חחו"מ סי' עט.

⁸⁰ **פת"ש חו"מ** סי' תכו סק"ב; **ערוה"ש חו"מ** תכו ד; **מ"ב** סי' שכט סק"ט.

⁸¹ ראה ב"מ לג א; טוש"ע חו"מ רסד א.

⁸² פת"ש שם.

ככל האפשר, ולדעת המומחים זקן מפריע להגנה היעילה של המסכה. במצב כזה, מדין פקוח נפש מותר לכתחילה לגלח את הזקן באמצעים מותרים.⁸³

5. סיכון עצמי בטיפולים ניסיוניים ובמציאת חיסון

א. מחלת הקורונה מסוכנת במיוחד לאנשים זקנים, אנשים עם מחלות רקע, ואנשים עם מוגבלות תפקודית. בעת כתיבת המאמר טרם נמצאה תרופה יעילה למחלה, אך נעשים ניסיונות טיפוליים בתרופות שונות. אם מדובר בתרופה מוכרת למחלות אחרות, כגון מלריה או מחלות נגיפיות אחרות – מותר לחולה במצב בינוני וקשה, ובפרט חולה עם גורמי הסיכון דלעיל, להשתתף בניסיונות כאלה, ובלבד שהחולה הביע את הסכמתו לכך, וכן ששקלול הנזק המוכר של התרופה הניסיונית (המוכרת במחלות אחרות), מול התועלת לריפוי מחלת הקורונה, נוטה בבירור לטובת התועלת. אם מדובר בתרופה חדשה לחלוטין, שטרם נוסתה כלל, מותר לחולה קורונה במצב בינוני וקשה להשתתף בניסיונות אלה רק אם הן עברו את כל הליכי האישור המקובל, והן מאושרות על ידי רשויות המחקר. בכל מקרה חולה קורונה במצב קל וללא כל גורמי סיכון, ובוודאי נשא הנגיף ללא תסמינים – אסור לו להסתכן בתופעות הלוואי של התרופות הניסיוניות עד שיוודא שתופעות הלוואי אינן מסוכנות.⁸⁴

ב. הצלת אלפים ורבבות ממחלת הקורונה תלויה במציאת חיסון יעיל נגד הנגיף. לצורך פיתוח חיסון יש לבדוק אותו על בני אדם, וזה אפשרי בשתי דרכים: האחת, לתת לקבוצת אנשים אחת את החיסון הנחקר, ולקבוצת אנשים אחרת חיסון-דמה (פלצבו), ולעקוב אחרי שתי הקבוצות. אם יתברר שהקבוצה שקבלה את החיסון נדבקה הרבה פחות באופן מובהק מזו שלא קבלה את החיסון, הרי זו הוכחה שהחיסון יעיל. דא עקא, ששיטה זו דורשת זמן ארוך מאד, ובינתיים אנשים רבים יידבקו, יחלו ואף ימותו. הדרך האחרת היא לתת לקבוצת אנשים אחת את החיסון ולקבוצה אחרת לא לתת חיסון, ולהדביק את שתי הקבוצות בניגף הקורונה. אם הקבוצה שלא חוסנה תידבק בניגף בצורה מובהקת יותר מהקבוצה שחוסנה, הרי זו הוכחה שהחיסון יעיל. הכוונה היא לקחת רק קבוצות אנשים צעירים וללא כל גורמי סיכון. השאלה העומדת לדיון היא אם מותר לאדם בריא להיכנס לספק סכנה

⁸³ **מנחת אשר – בתקופת הקורונה**, מהדורה תניינא סי' ז. אמנם מצד הקבלה יש עניין גדול להשאיר זקן, ולא לעקור אפילו שעה אחת (ראה **זוהר ח"ג דק"ל ע"ב**; טעמי המצוות פר' קדושים בדעת האר"י), ומנהג ישראל להניח את הזקן. אך מעיקר הדין לדעת רוב הפוסקים אין איסור בגילוח הזקן באמצעים מותרים, ויש עדויות שכך נהגו גדולים באירופה (ראה **שו"ת ברכה יו"ד סי' קפא סע' ז**; **שו"ת חת"ס חאו"ח סי' קנט**), ולכן פשיטא שבמקום של פקוח נפש הדבר מותר לכתחילה.

⁸⁴ ראה באריכות בגדרי האסור והמותר בסיכון עצמי בביצוע פעולות רפואיות בספרי **הרפואה כהלכה** כרך ה עמ' 65 ואילך.

כדי להציל רבים ממוות. הסוגיה ההלכתית הזו נידונה בארוכה בפוסקים⁸⁵, ומסקנת רבים מהפוסקים היא שאם מידת הספק בסיכון למציל היא קטנה, ולעומת זאת מידת ההצלה לאחרים היא גדולה, יש אומרים שהמציל חייב להיכנס לקצת סכנה כדי להציל את האחר מדין 'לא תעמוד על דם רעך', ויש אומרים שאין חובה אך יש רשות והיא מידת חסידות⁸⁶. לאור העובדה שמידת הסיכון בהידבקות בנגיף הקורונה אצל אנשים צעירים ללא כל גורמי סיכון היא נמוכה, ומידת ההצלה לאלפים ולרבבות רבים היא גבוהה – מותר לאדם להשתתף בניסוי כזה, ויש בזה משום מידת חסידות.

6. ביקור חולים

א. עיקר החיוב של ביקור חולים הוא בהליכה בפועל לבית החולה, ובקיום כל מטרות המצווה, הכוללת סיוע סיעודי וסביבתי לחולה⁸⁷.
ב. אך בגלל חומרת ההדבקה בנגיף הקורונה אסור לביקר חולים בבידוד, או מאושפזים בבית חולים⁸⁸. לפיכך ניתן לראות מצב כזה כדיעבד, ולקיים את המצווה – לפחות בחלקה בטלפון⁸⁹, או לפחות לקיים בדרך זו מצות גמילות חסדים⁹⁰. טוב יותר לקיים מצות ביקור חולים באמצעים

⁸⁵ ראה באריכות בספרי הרפואה כהלכה כרך ה עמ' 53 ואילך.

⁸⁶ ראה שם. וראה עוד בספרי הנ"ל כרך ו עמ' 482 ואילך בעניין תרומת איברים מן החי.

⁸⁷ ראה הנהגת רבי עקיבא בנדרים מ א.

⁸⁸ אמנם ראה רשימות שיעורים להגרי"ד סולובייציק ב"מ ל ב (עמ' קמז), שהעיד על סבו הגר"ח מבריסק שקיים מצות ביקור חולים אצל חולי כולירע, אף שהייתה מחלה מדבקת, אלא שחילק שאם קיים רק חשש סכנה מותר לצורך מצות ביקור חולים, אבל אם יש ודאי סכנה אינו חייב להכניס עצמו לסכנה. וכן הביא זאת בשו"ת תשובות והנהגות ח"ה סי' שצ, ועוד הביא שם שכך נהג רבה של לודז' הגר"ח מייזלס.

⁸⁹ יש שכתבו שבדרך זו מקיים בדיעבד חלקים ממצות ביקור חולים: ראה הגרי"א העניקין, הפרדס, שנה מח חוב' א; שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"א סי' רכג; שו"ת מנחת יצחק ח"ב סי' פד; שו"ת מנחת שלמה ח"ב סי' פב אות ט; שו"ת באר משה ח"ב סי' קד; שו"ת חלקת יעקב חיו"ד סי' קפח (בישן – ח"ב סי' קכח); שו"ת ציץ אליעזר ח"ה קונט' רמת רחל סי' ח אות ו; יחזה דעת ח"ג ס' פג, וחזון עובדיה ח"א עמ' יב. יש מי שכתבו שלא מקיימים בדרך זו כלל מצות ביקור חולים – שו"ת מהר"י שטייף סי' רצד; הגרי"ש אלישיב, הובאו דבריו בשו"ת ישא יוסף ח"ב סי' עא אות א, וכן כתב בשמו בס' משנת איש סי' קסג. וראה עוד בשיטת רי"ש אלישיב בס' ציוני הלכה עמ' שיג, ומכתבו שהודפס בס' כתבוני לדורות אגרת תב. אך ראה בס' קב ונקי ח"ב סי' שמט; ילקוט יוסף אבלות סי' כו ס"ט, רץ כצבי ענייני אבלות סי' ח אות יא. ויש מי שכתב שמקיים מצות ביקור חולים בטלפון ללא שום פקפוק, כי לדעתו המושג "ביקור" איננו לבוא למישהו, אלא מלשון ביקורת תהיה (ויקרא יט כ), שפירושו עיון במצב הקרבן, וכן ביקור חולים פירושו עיון וחקירה במצבו של החולה, וזה אפשר לקיים בשלמות גם דרך הטלפון – פחד יצחק (הוטנר) אגרות וכתבים סי' לג (וראה בשיטתו בס' רץ כצבי ענייני אבלות סי' ח אות יג). וראה רש"י ומצודת דוד ומלבי"ם ביחזקאל לד יא. וראה עוד בנידון בשו"ת רץ כצבי ח"ב סי' י פ"ד, ורץ כצבי אבלות סי' ג, ובחוב' אסיא פא-פב, תשס"ח עמ' 125 ואילך.

⁹⁰ כל בו על אבלות ח"ב שו"ת פ"א סי' א אות א; מנחת אשר בראשית סי' כ אות ד. וראה עוד שו"ת חלקת יואב ח"ב סי' קכח; שערים המצויינים בהלכה קצג סק"א.

אלקטרוניים של הסתכלות בזמן השיחה, שאז מקיימים מצות ביקור חולים גם לדעות נוספות.⁹¹

ג. ספק אם מקיימים מצות ביקור חולים על ידי שליח.⁹²

7. תפילה במניין, נשיאת כפיים, קריאת התורה, ישיבות ותלמודי תורה

א. דבר פשוט וידוע הוא שתפילה במניין בבית הכנסת היא מצווה גדולה וחשובה, אך חיובה לכל הדעות הוא רק מדרבנן.⁹³ אך גם ברור וידוע שפיקוח נפש דוחה את כל התורה כולה פרט לג' עברות, ובוודאי שדוחה תפילה בציבור. לפיכך אם השלטונות סבורים שיש חשש להדבקה בתפילה בציבור חייבים לשמוע להם.⁹⁴

ב. בישראל, בשלבים הראשונים של מגפת הקורונה, נקבע על ידי משרד הבריאות שמותר להתפלל בבית כנסת במניין מצומצם של עשרה גברים בלבד, וכאשר כל אחד עומד במרחק 2 מטרים מחברו.

וכבר הגאון רבי עקיבא איגר היה מודע היטב לצורך לצמצם את גודל המניין בשעת מגפה, ולרווח בין המתפללים, וכך כתב בשעת מגפת הכולירע השנייה:⁹⁵

"זה אמת שהקיבוץ במקום צר אינו נכון, אבל אפשר להתפלל כתות-כתות, ובכל פעם במתי מעט ערך טו אנשים, ויתחילו כאור הבוקר, ואחריה כת אחרת, ויהי' מיוחד לאנשים אלו באיזהו זמן

91 ראה שו"ת **מנחת יצחק** ח"ב סי' פד. וראה ר"י וייסינגר, חוב' **אסיא** קג-קד תשע"ז עמ' 35 ואילך.

92 ראה שו"ת **אגרות משה** חיו"ד ח"א סי' רכג; שו"ת **באר משה** ח"ב סי' קד-קה; שו"ת **ציץ אליעזר** חיו"ד סי' ו אות ו. גדרי הספק הם, שמחד גיסא מצות ביקור חולים היא מגדר גמילות חסדים, שבוודאי אפשר על ידי שליח, ומאידך גיסא ממטרות מצות ביקור חולים היא לסייע לחולה בפועל, ודבר זה הוא כעין מצוה שבגופו, וגם הצורך להתפלל על החולה יותר בולט אם בא בעצמו ורואה בצרתו. ואמנם מובא בספרים שרבי עקיבא איגר היה שוכר שליחים שיבקרו חולים בשמו (ראה **משכיל אל דל** (רבי הלל מקלאמי) ח"ד כלל ב פרט א שאלה א; **חוט המשולש** (מהדורת תשכ"ג) עמ' רח; **קרני ראם** (רבינוביץ, מהדורת תשנ"ה) עמ' רא; **חידושי רעק"א החדשים** תשנ"ח נדרים לט ב, והאדר"ת דן בענין זה (ראה מאמרו של ר"י דנדרוביץ, **המעין**, גליון 200, תשעב, עמ' 147 ואילך).

93 ברמב"ם תפילה ח א כתב ולא יתפלל ביחיד כל זמן שיכול להתפלל עם הציבור, ובשו"ע או"ח צ ח נכתב שישתדל אדם להתפלל בבית הכנסת עם הציבור. וראה בשו"ת **אגרות משה** חאו"ח ח"ב סי' כז, ושם ח"ג סי' ז, שלדעתו תפילה בציבור היא חיוב גמור, אך ראה **מנחת אשר** – **בתקופת הקורונה** סי' טז אות א, **ועין יצחק** – **הלכות קורונה** (הגר"י יוסף) עמ' ט, שאין זה חיוב גמור, אלא שצריך להשתדל מאד.

[ראה גם בחזון אי"ש, או"ח, הל' ר"ה קלז, ד, שעיקר החובה להתפלל בציבור הוא שלא להיות פורש מן הציבור. לפי"ז במקום צורך גדול, אין שום איסור בעצם הפרישה. וראה להלן בהערת העורך, בסוף הע' 100.]

94 ראה בס' **אוצר החיים** לרב והרופא יעקב צהלון (פ"ב סע' יט) אודות מגפת הֶכְבֶּר בגיטו רומא בשנת 1656, שהיה הסגר מוחלט, ואסרו לפתוח בתי כנסת ולהתפלל במניין.

95 **אגרות רעק"א** איגרת עא.

יבואו להתפלל שם, וכן במנחה ... ולחוש שלא ידחקו אנשים יותר מהסך הנ"ל לבא לביהכ"נ, ואפשר על ידי עמידת שומר מפאליציי [מהמשטרה] להשגיח בזה, שמאחר ויש כבר כפי המספר אל יניחו לאחר לבוא לשם עד אחר שישלימו הם, תעריכו מבוקשת זה להמגיסטראט [השלטונות] ושכן נכתב לכם ממני להתנהג כן, ואם יסרבו טוב להעריך להרעגירונג [הממשלה] דפה, ובודאי תצליחו אם תזכירו שמי שהזהרתי אתכם שלא להיות קיבוץ גדול בביהכ"נ במקום צר, ושיעצתי לכם כסדר הנ"ל, וגם האזהרה באמירת תהילים ולהתפלל גם על המלך י"ה [ירום הודו].⁹⁶

ועוד כתב⁹⁶:

"בכל בתי כנסיות הן בעזרת אנשים והן בעזרת נשים מותר יהי' בראש השנה וביום כפורים לתפוס רק את מחצית המקומות, בצורה כזו שליד כל מקום שיושבים בו המקום השני הגובל עמו לא יהא תפוס. ועל כן רק מחצית מבעלי המקומות בבתי הכנסת יהיה להם גישה לבתי כנסיות בימים הקדושים האלה. ומכיון שלכל בעלי המקומות הזכויות שוות ומי נדחה מפני מי, לכן המחצית האחת תתפוס את מקומותיה בבתי כנסיות בשני ימים טובים של ראש השנה, והמחצית השניה ביום הכפורים לילה ויום".

ובהמשך כתב

שיטילו גורל בין הקבוצות השונות, וכל קבוצה תקבל כרטיס בצורה מיוחדת, ויוצב משמר צבאי בכניסה לבית הכנסת שיכניס את האנשים עם הכרטיסים המתאימים לאותו יום, ופקידי המשטרה ישמרו על הסדר בבית הכנסת. אלו שלא יוכלו לבוא לבית הכנסת יוכלו להתפלל במגנינים בבתי פרטיים, אך גם שם עליהם לשמור על הכללים של שמירת רווחים בין המתפללים.

ג. לאחר מכן הורו שלטונות הבריאות בישראל לאסור תפילות בבית הכנסת, אך התירו להתפלל בשטח פתוח במגנין מצומצם של עשרה גברים ובמרחק של 2 מטרים זה מזה. ואף שנפסק להלכה שלא יתפלל אדם במקום פרוץ, כמו בשדה⁹⁷, מכל מקום בשעת דוחק גדול כמו המצב של מגפה

⁹⁶ בס' פסקים ותקנות רבי עקיבא איגר (יצא לאור ע"י הרב נתן גשטטר תשל"א) בחלק הנהגות ותקנות סי' כ.

⁹⁷ שו"ע או"ח צ. ה. וראה ברכות לד ב שהמתפלל בחוץ נקרא חצוף.

התירו הרבנים להתפלל בשטח הפתוח בתנאים הנ"ל⁹⁸, ואם יש אילנות טוב יותר שיעמדו שם ביניהם ויתפללו⁹⁹.

ד. לאחר מכן אסרו השלטונות להתפלל במניין אפילו בשטח פתוח, וחייבו להימנע מכל התקהלות בכל מקום. בשלב זה הורו כל גדולי הרבנים להישמע להנחיות אלה ולהתפלל ביחידות¹⁰⁰. היו שבקשו לשמור על תפילה במניין אף על פי שכל אחד בביתו בדרך של קביעת זמן שכל אחד יעמוד במרפסת ביתו, ויראו אלה את אלה. ונחלקו הפוסקים אם מניין מתפללים שלא נמצא בבית אחד, אך רואים אלה את אלה – אם זה נחשב למניין שיכולים לומר דברים שבקדושה וקדיש¹⁰¹. ובכל מקרה הוא דווקא כשאין רשות הרבים או אף דרך היחיד מפסיק בין המתפללים¹⁰². ויוצאים דווקא אם שומעים את השליח ציבור, אבל מי שאינו שומע אותו לא אינו מצטרף למנין¹⁰³.

⁹⁸ וראה מ"ב שם ס"ק יא, שעוברי דרכים לכ"ע מותרים להתפלל בשדה, ולכאורה מצב המגפה החמורה הוא ק"ו. וראה **מנחת אשר – בתקופת הקורונה** סי' כ.

⁹⁹ מ"ב שם.

¹⁰⁰ וראה בשו"ת **אגרות משה** חאו"ח ח"ג סי' ז, שיש מי שמרגישים שדווקא ביחידות יכולים לכווין יותר מאשר בציבור, ואמנם בתנאים רגילים פסק שם שגם במצב כזה עדיף תפילה בציבור על פני כוונה יתירה ביחידות, אך במצב חירום ופקוח נפש, כשיש חובה להתפלל ביחידות, מאד יתכן שיהיו ש"ירוויחו" בכוונות התפילה.

[החזון אי"ש (חזון אי"ש או"ח, הל' ר"ה קלז, ד) לשיטתו שיעקר החובה להתפלל בציבור הוא שלא להיות פורש מן הציבור, פסק למעשה שבמצב כו' אדם מתקשה לכווין בבית הכנסת, אך מכווין ביחידות, עדיף שיתפלל ביחידות. כך למשל יעץ לר' מיכל יהודה לפקוביץ זצ"ל, אחרי נישואיו, להתפלל ביחידות בבית המדרש של "כולל תורת ארץ ישראל". (הרב צבי יברוב, **מעשה איש** ג, עמ' קנה-קנו). יש גם עדויות אחדות על פיהן היו תקופות בהן החזון אי"ש התפלל ביחידות בביתו. – העורך]

¹⁰¹ המחבר בשו"ע או"ח נה יג פסק: צריך שיהיו כל העשרה במקום אחד ושליח צבור עמהם, והעומד בתוך הפתח מן האגף ולחוץ, דהיינו כשסוגר הדלת ממקום (שפה) פנימית של עובי הדלת ולחוץ, כלחוץ. ועל סמך זה ודעות באחרונים פסק הראשון הגר"י יוסף שלספרדים לא מקיימים תפילה במניין כשכל אחד עומד על מרפסת ביתו. לעומת זאת כתב בפר"ח סי' נה ס"ק יג, וכדעתו הכריעו כמה מהאחרונים ובהם המ"ב סי' נה ס"ק נד, שכל זה דווקא בשאינן רואין אלו לאלו, אבל אם מקצתן רואין אלו את אלו בכל גווני מצטרפי להדרי, ודווקא בשעת הדחק כמבואר בשעה"צ שם סקנ"ז, ונראה שלא שכנוזים יכולים לקיים בדרך זו מניין. וראה שו"ת **מנחת יצחק** ח"ב סי' מד; **הליכות שלמה**, תפילה, פ"ה סי"ב; **מנחת אשר** – בתקופת הקורונה סי' יח.

[כבר ב**סידור רס"ג** כתב (עמ' קו-קז) שכדי להצטרף לתפילה ולזימון, די אם מקצתן רואין אלו את אלו. ורק מי שלא רואה אף אחד, אינו מצטרף. כך גם דעת רש"י (ע"פ הבנת התוספות (פסחים פה, ב) שאפילו מחיצה של ברזל איננה מפסקת בין ישראל לאביהם שבשמים, עיי"ש; דעת **ראבי"ה** (ברכות סי' קלד; דעת **רשב"א** (שו"ת הרשב"א, ח"א, סי' צו) לפי פשוטם של דבריו והבנת המ"ב (סי' נה, ס"ק נב; ס"ק נז); דעת רבי אברהם אבן טואה, (מחכמי אלג'יר בדור שאחרי גירוש ספרד) **שו"ת נופך** (נדפס בשו"ת **החשב"ץ**, סי' מח ד"ה הפן השלישי, עמ' תסא), שכתב בפירושו שראייה מצרפת לתפילה אפילו בבתים נפרדים כדין זימון. וכך פסק בשעת מגפה גם החיד"א (**מחזיק ברכה**, סי' נה). עוד על "מנייני המרפסות" ראה להלן עמ' 113-137.

¹⁰² **פרמ"ג** או"ח סי' נה בא"א סקי"ב.

¹⁰³ ט"ז או"ח סי' קכד סק"ב. אמנם **הפרי חדש** סי' נה ס"ח חולק על הט"ז, אך ראה **מנחת אשר** – בתקופת הקורונה, מהדורה תניינא סי' לג שיש לנהוג כדעת הט"ז.

ה. לאחר מכן – בעת היציאה ההדרגתית מתנאי בידוד והסגר של הגל הראשון – התירו השלטונות תפילה במניין עד 19 אנשים בשטח פתוח. יחד עם זאת חייבו השלטונות שכל המתפללים יעטו מסכה על אפם ופיהם, ואין בזה מניעה להתפלל כך, ואף בעלי התפילה והכהנים הנושאים כפיים יכולים לעשות זאת עם המסכה, ובלבד שקולם יישמע¹⁰⁴.

ו. ובעניין נטילת ידי הכהנים על ידי הלוויים – המקור למנהג זה הוא מהזוהר¹⁰⁵, ונפסק להלכה בשולחן ערוך¹⁰⁶, ואל ללוויים לזלזל במנהג זה¹⁰⁷. יש שכתבו שרק לוי אחד יטול ידיו של כהן¹⁰⁸, ויש שהצדיקו את מנהג האשכנזים שכמה לווים נוטלים ידי כהן אחד¹⁰⁹. עוד דנו הפוסקים אם החיוב ללוויים ליטול ידי הכהנים הוא גם כשיפסידו חלק מברכות שמונה עשרה של חזרת הש"ס, ואם מותר להם לעבור כנגד העומדים בתפילת שמונה עשרה, ואם לוי תלמיד חכם יטול ידי כהן עם הארץ, ועוד נידונים¹¹⁰. ועל כן נראה שבעת מגפה עדיף שהכהנים יטלו ידיהם ללא הלוויים כדי למעט מגע קרוב ביניהם, ולכל הפחות ימנעו מנטילה ע"י כמה לויים, ויסתפקו בלוי אחד לכהן אחד.

ז. המתפללים ביחידות בביתם יכוונו להתפלל בשעה שהציבור מתפללים¹¹¹. אמנם בשלבים המתקדמים של מגפת הקורונה בגל הראשון אסרו בישראל ובכל העולם להתפלל בציבור בכל מקום, פרט למניין מצומצם בכותל המערבי ובמערות המכפלה, וניתן לכוון את זמן התפילה בבית לזמני תפילות אלו. כאשר לא ניתן לכוון לזמנים אלו, נראה כי ראוי לקבוע שכל היחידים יקבעו שעה מסוימת להתפלל כל אחד בביתו כעין יחד¹¹².

ח. מי שצריך לומר קדיש על נפטר, ואינו משתתף במניין מרפסות – ילמד משניות לעילוי זכרו או זכרה¹¹³.

¹⁰⁴ דווח באמצעי התקשורת בשם הגר"י זילברשטיין.

¹⁰⁵ **זוהר**, פר' נשא דקמ"ו ע"ב. וראה ריקאנטי במדבר ו ב-ג שמביא מקור ממדרש רות. וראה **ב"י** או"ח סי' קכח.

¹⁰⁶ שו"ע או"ח קכח ו. וראה **שו"ע הרב** שם י, וערוה"ש שם טו.

¹⁰⁷ שו"ת **אגרות משה** חאו"ח ח"ד סי' קכז.

¹⁰⁸ שו"ת **שבט הקהתי** ח"ב סי' נז, בשם הגר"ש אלישיב.

¹⁰⁹ שו"ת **שבט הקהתי** שם.

¹¹⁰ ראה **מג"א** סי' קכח סק"ז; **מ"ב** שם סקכ"ב; שו"ת **שבט הלוי** ח"ח סי' מז; שו"ת **שרגא המאיר** ח"ח סי' לו; שו"ת **תשובות והנהגות** ח"ג סי' מח; שו"ת **ציץ אליעזר** חט"ו סי' כב, ושם חכ"א סי' ז.

¹¹¹ שו"ע או"ח צ ט. וראה **בהליכות שלמה**, תפילה, פ"ה סי"ח ודבר הלכה שם, שהיינו דווקא שיתכוון להצטרף למניין מסויים, שהרי בערים גדולות יש מניינים בכל שעות היום. וכן כתב במרומי שדה ברכות דף ו.

¹¹² **מנחת אשר – בתקופת הקורונה** סי' יז.

¹¹³ **מנחת אשר – בתקופת הקורונה** סי' כב.

ט. בעת שהשלטונות התירו מניינים מצומצמים אך בריחוק זה מזה במרחק 2 מטרים – העולה לתורה והגבאי יחבשו מסכות על הפה והאף, ומותר גם לעולה לעמוד במרחק הנדרש אף על פי שלא יראה את הכתב, וישמע מפי הקורא¹¹⁴. ומכל מקום עדיף שהעולה עצמו יקרא את הפרשה שלו, ואפילו אם אינו מדייק בטעמים, ובלבד שיקרא נכונה את המילים, ויקפיד על סוף פסוק, ובמידת האפשר גם על אתנחתא.

י. קריאת התורה בשבתות ובימים ב' ו-ה' היא דווקא בציבור¹¹⁵, ולכן כשנמצאים יחידים בכידוד אין חובת קריאת התורה, ולא יוצאים ידי חובה בקריאה מחומש. אך צריך לקרוא את הפרשה שניים מקרא ואחד תרגום. ואם יוכל הקהל להתפלל בשבת הבאה – ישלימו את הפרשה שהחסירו¹¹⁶.

יא. ולעניין השלמות פרשיות התורה שהחסירו בשבתות שלא היה מניין – נחלקו הפוסקים אם מעיקר הדין יקראו בשבת הראשונה שמתפללים בציבור רק את הפרשה שלפניה, ולא את כל הפרשיות שהחסירו בשבתות האחרות¹¹⁷, או שישלימו את כל הפרשיות שהציבור החסיר¹¹⁸. ובמקרה כזה יקראו לכהן את כל הפרשה מהשבת שעברה ועד שני של פרשת השבוע, ואחר כך יקראו לשאר העולים בפרשת השבוע¹¹⁹. אמנם אם החסירו הקריאה בתורה בשבת שיש בה שתי פרשיות – אין משלימים בשבת שאחריה¹²⁰, וכן אם בשבת שחזרו לקרוא בתורה קוראים שתי פרשיות – אין מוסיפים עליה את הפרשה שהחסירו¹²¹. ויש מי שכתב שבעת מגפת הקורונה, שהפסיקו להתפלל בכל בתי הכנסיות מחמת הסכנה למשך כמה שבועות, וחזרו להתפלל בתנאים מגבילים, ויש חשש שיצטרכו עוד לחזור ולהימנע מתפילה בציבור – מעיקר הדין אין קוראים אלא את הפרשה של אותו שבוע שבו מתפללים במניין¹²². ומכל מקום מכיוון שמדובר במחלוקת הפוסקים בדבר

¹¹⁴ מנחת אשר שם סי' כג. וראה ראיותיו שם.

¹¹⁵ ראה הליכות שלמה, תפילה, מילואים סי' יז.

¹¹⁶ שו"ע או"ח קלה א.

¹¹⁷ אגודה מגילה פ"ג סי' ל'; שו"ת מהר"ם מינץ סי' פה; רמ"א או"ח קלה ב; מג"א שם סק"ד; שערי אפרים שער ז ס"ט, ושם סל"ט.

¹¹⁸ כך משמע באור זרוע ח"ב הל' שבת סי' מה. וכן פסקו אליה רבה סי' קלה ס"ב; שו"ת מהר"ם שיק חאו"ח סי' שלה, בשם החת"ס, שהעיד שכך נהג הגר"נ אדלר הלכה למעשה; הגר"א בתוספת מעשה רב אות לד; ערוך השולחן או"ח קלה ו; החזו"א, הובא בס' פאר הדור ח"ג עמ' לג; חזון עובדיה שבת ח"ב עמ' שלב; ילקוט יוסף הל' קריאת התורה עמ' כ; שו"ת בצל החכמה ח"א סי' ז. וראה משנה ברורה סי' קלה סק"ז שהביא שתי הדעות.

¹¹⁹ שו"ת יביע אומר ח"ט חאו"ח סי' כח.

¹²⁰ שו"ת מהר"ם מינץ סי' פה; מגן אברהם סי' קלה סק"ד.

¹²¹ מ"ב סי' לה סק"ז.

¹²² מנחת אשר – בתקופת הקורונה, מהדורה תניינא סי' לד. ונימוקו: לפי השערי אפרים שער ד סל"ט דין השלמה הוא דווקא אם הציבור התפלל אך מאיזה סיבה לא קרא בתורה, אבל לא נאמר דין השלמה במקרה שהציבור כלל לא התקבץ לתפילה; ועוד, לפי שו"ת שבות יעקב

שהוא תקנה, מכיוון שיש סכנה בשהייה ממושכת של קיבוץ אנשים – בוודאי לא נכון להאריך את התפילה על ידי קריאת פרשיות נוספות. ובעניין ההפטרות – לכל הדעות אין משלימים מה שהחסירו.¹²³

יב. יש מחולי קורונה שמאבדים את חוש הטעם, אך מכל מקום יברכו ברכה ראשונה על המאכלים.¹²⁴

יג. אף שתלמוד תורה הוא כנגד כולם בחשיבותו,¹²⁵ ואין העולם מתקיים אלא בשביל הבל תינוקות של בית רבן,¹²⁶ ותורה מגנא ומצלא,¹²⁷ אך היכא דשכיח היזיקא שאני,¹²⁸ ואין דבר העומד בפני פקוח נפש, ולכן כשברור שהתקבצות אנשים יחד בזמן מגפה גורמת להדבקה ולסכנה של כל אחד ושל הכלל, אין ברירה אלא לסגור את תלמודי התורה והשיבות, ולהמשיך ללמוד תורה בדרכים אחרות,¹²⁹ וכך נהגו בגל הראשון.

8. ברכת הגומל

א. מי שחלה במחלת הקורונה וסבל מדלקת ריאות, ובוודאי אם היה מונשם – חייב לברך הגומל לאחר שהבריא. ומי שהנגיף נמצא בקרבו בבדיקות דם, וסבל מתסמינים קלים דמויי שפעת – אם הוא אדם בריא בעיקרו, לא יברך הגומל; ואם הוא אדם עם גורמי סיכון – יש מקום שיברך ברכת הגומל.¹³⁰ אבל מי שיצא מבידוד ולא היה חולה – לא יברך ברכת הגומל.¹³¹

ב. ומי שחייב בברכת הגומל אבל לא ניתן להתקבץ במניין – יכול לברך את הברכה בוועידת וידיאו (כגון זום), כי דין עשרה בברכת הגומל הוא לא כדין דבר שבקדושה שצריכים העשרה להיות בבית אחד, אלא מדין

ח"ג סי' ו' דין השלמה נאמר רק אם בטלו הציבור את קריאת התורה פעם אחת אבל אין דין השלמה אם הציבור לא התפלל מספר שבתות.

¹²³ **עין יצחק** – הקורונה בהלכה (הגר"י יוסף), עמ' נז.

¹²⁴ **מנחת אשר** – בתקופת הקורונה, מהדורה תניינא סי' מג. וראה נימוקיו שם.

¹²⁵ משנה פאה א א.

¹²⁶ שבת ק"ט ב.

¹²⁷ סוטה כא א.

¹²⁸ פסחים ח ב.

¹²⁹ וראה בספרו של ש"י עגנון **ספר, סופר וסיפור**, שמתאר את המגפה בתקופת אחיו הגדול של המהר"ל מפראג וחברו של הרמ"א – ר' חיים ב"ר בצלאל, בעל "ספר החיים": בימים הרעים ששלטה המגפה ... והסגירו אותו ואת אנשי ביתו שני חודשים, נתבטלו הישיבות ... ולא נתנוהו דאגותיו להשתעשע בהוויות אביו ורבא, ולירד לעומק ההלכה.

¹³⁰ ראה בקונטרס **נאות מרדכי** (הגר"מ גרוס), בחלק שו"ת לעת צרה. וראה **מנחת אשר** – בתקופת הקורונה מהדורה תניינא סי' טז(א).

¹³¹ **מנחת אשר** – על מגפת הקורונה, מהדורה תליתאה סי' ו'.

פרסום הנס, ולכן די שכולם רואים את המברך גם בווידיאו¹³². ואף שלכתחילה צריך לברך ברכת הגומל בתוך שלושה ימים מההחלמה, אבל אם אין אפשרות כזו – ובתקופת מגפת הקורונה לא היו מניינים, וברכת הגומל צריכה עשרה גברים – יש לו תשלומים כל זמן שירצה, וכששוב יחזרו להתפלל במניין – יברך אז¹³³.

9. שבת ויום טוב

א. כאשר על פי השלטונות חייבים ללכת עם מסכה על הפה והאף, ועם כפפות על הידיים כדי למנוע הידבקות והדבקה – מותר לצאת כך גם לרשות הרבים אף שאין בו עירוב¹³⁴.

ב. מותר להשתמש באלכו-ג'ל בשבת, ואין בו משום ממחק¹³⁵.

ג. בבתי חולים, אף שיש מערכת אוטומטית שבודקת את חום הגוף של כל הנכנסים, מותר לברך בשבת חולים, כי הנכנס הולך לפי תומו וללא כל מעשה מצידו והוא בא לקיים מצווה גדולה¹³⁶.

ד. מותר לנסוע בעיר בשבת ובחג ברכב עם כרוז להודיע לרבים כשיש כאלה שהיו במגע עם פלוני שנמצא נשא חיובי לנגיף. עדיף לעשות כל זאת על ידי גוי, ואם אי אפשר – מותר גם על ידי יהודי¹³⁷. וכן מותר מדין פיקוח נפש לחולה קורונה להתפנות בשבת למקום שבו מרוכזים חולי קורונה כדי למנוע הדבקה אחרים.

ה. חולה הסובל מדיכאון או מחרדות ופחדים שנמצא בטיפול ובמעקב פסיכולוגי, ובידוד מלא ללא קרובים וידידים בימי שבת ומועד עלולים לדרדר את מצבו הנפשי – אם לדעת המטפלים בו שיחה בטלפון יכולים להועיל לו, מותר לו לטלפן לקרוב משפחה או למטפל כדי להפיג את הבדידות, או בווידיאו דרך מחשב, ועדיף שיעשה זאת בשינוי¹³⁸.

¹³² פסקי קורונה של הגר"צ שכתר.

¹³³ שו"ע או"ח רי"ט ו. יש מי שהגבילו לברך עד שנה מההחלמה (שו"ת שבט הקהתי ח"א סי' ק. וראה חזון עובדיה, ברכות, עמ' שנח); ויש שכתבו שהחיוב לא פוקע לעולם, ויכול לברך אפילו אחרי כמה שנים (שו"ת בצל החכמה ח"ה סי' פח אות ב; הלכה ברורה סי' ריט, בבירור הלכה אות כה). וראה מנחת אשר – בתקופת הקורונה מהדורה תניינא סי' כב שכתב שיכול לברך רק עד שלושים יום.

¹³⁴ ראה קונטרס מנחת אשר – בתקופת הקורונה סי' ט; תשובת הגר"ח קנייבסקי מתחילת אייר תש"פ, להלן עמ' 52.

¹³⁵ מנחת אשר – בתקופת הקורונה מהדורה תניינא סי' טז(ג).

¹³⁶ מנחת אשר – על מגפת הקורונה, מהדורה תליתאה סי' ז.

¹³⁷ מנחת אשר – בתקופת הקורונה סי' יג.

¹³⁸ וראה פסקי קורונה של הגר"צ שכתר, פורסם באתר:

<https://www.kolcorona.com/rav-schachter-official-pesakim>

ו. יולדת שצריכה לנסוע לבית חולים בשבת, ורוצה שבעלה ילווה אותה, מותר לו לנסוע אתה¹³⁹ גם אם לא ירשו לו להישאר אתה בבית החולים מחשש להדבקה חולים אחרים, ויחזור עם נהג גוי¹⁴⁰.

ז. נהג אמבולנס שנקרא כדי לפנות מבית חולים לבידוד ביתי חולה קורונה במצב קל – אם ידוע לו שבאותו בית חולים נוצרה מצוקת אשפוז, ולכן חייבים לפנות את החולים הקלים כדי לתת מקום לחולים היותר קשים, וגם אין אפשרות לאשפוז במחלקה אחרת מחמת החשש להדבקה – מותר לנסוע ולהביאו לביתו; ואם אין לו דרך לברר – מותר מדין ספק פקוח נפש.

ח. צוות רפואי המטפל בחולי קורונה צריך להתקלח כשיחזור מביתו כדי למנוע הדבקה, ובשבת מותר לו להתקלח במים צוננים, וביום טוב מותר אפילו במים פושרים¹⁴¹.

ט. חולה מאומת שנדבק בקורונה והבריא, והרופאים רוצים לקחת ממנו דם שמכיל נוגדנים לנגיף הקורונה על מנת להזריק לחולה קשה בתקווה שזה יועיל לו להתגבר על הנגיף – מותר לנסוע לבית חולים גם בשבת וביום טוב כדי לתרום את הדם, ועדיף שיסע ויחזור עם נהג גוי.

י. אחד התסמינים של מחלת הקורונה הוא איבוד חוש הריח. לפיכך לא יברך על הבשמים בהבדלה במוצאי שבת¹⁴². ואם נתכוין להוציא בני ביתו הקטנים שהגיעו לחינוך רשאי לברך על הבשמים, אף שהוא עצמו אינו יכול להריח¹⁴³. ומכל מקום מי שאינו יכול להריח יכול לענות אמן על ברכת הבשמים בהבדלה, ואין ענייתו נחשבת הפסק כיון שהוא מסדר ההבדלה ומכבוד המצוה¹⁴⁴.

¹³⁹ בעצם ההיתר ללוות יולדת בנסיעה לבית חולים בשבת – ראה בספרי הרפואה כהלכה כרך ב עמ' 256 בסע' לא.

¹⁴⁰ מנחת אשר – בתקופת הקורונה סי' טו.

¹⁴¹ פסקי קורונה של הגר"צ שכתר, פורסם באתר:

¹⁴² <https://www.kolcorona.com/rav-schachter-official-pesakim>

¹⁴³ טושו"ע או"ח רצו ה; שו"ת תרומת הדשן פסקים וכתבים סי' רד.

¹⁴⁴ ואמנם בטושו"ע שם כתב שיכול להוציא גם גדולים אם אינם יודעים לברך בעצמם, וכן הכריע בשו"ת שכות יעקב ח"ג סי' כ, אך רוב האחרונים חלקו בזה על השו"ע, וכן הכריע במ"ב שם סק"ג שדווקא להוציא בני ביתו הקטנים שהוא מדין חינוך, אבל לא גדולים אפילו מי שאינו יודע. וראה שו"ת רדב"ז ח"ה סי' ב' אלפים שכא שכתב שלא יברך, וראה מה שהעיר על דבריו בהגהות רעק"א סוסי' רצז. וראה באריכות בשו"ת יביע אומר ח"ד חאו"ח סי' כד. וראה בשו"ת חלקת יואב מהדו"ק אונס סי' ד. ואמנם במ"ב שם סק"א כתב שמדובר במי שאין לו חוש הריח, אבל בשו"ת הלכות קטנות ח"ב סי' קפג כתב שהוא-הדין גם במי שיש לו נזלת, שלמרות שזה רק מצב זמני, ודומה למצב בקורונה.

¹⁴⁴ מנחת שלמה על מס' פסחים עמ' רח"ץ. וראה הליכות שלמה, מועדים ח"ב פט"ז בארחות הלכה הע' 35.

- יא. בתפילה בליל שבת, המתפלל ביחידות יאמר אחרי שמונה עשרה רק את פרשת 'ויכולו' ולא יאמר 'מגן אבות'¹⁴⁵.
- יב. הפיוט אנעים זמירות שנאמר בשבת נתקן להיאמר בציבור, ולכן המתפלל ביחידות לא יאמר פיוט זה¹⁴⁶.
- יג. מי שיצא מבידוד בחול המועד ולא היה סיפק בידו להסתפר לפני החג – מותר להסתפר בחול המועד¹⁴⁷.
- יד. רופא מותר לכבס את בגדי הרופא או המנתח בחול המועד¹⁴⁸.

10. פורים

- א. מי שהפסידו את קריאת התורה של פרשות שקלים, פרה והחודש – אין להם תשלומין¹⁴⁹.
- ב. במצב של הסגר או בידוד שאסור לצאת לבית הכנסת או להתכנס במניין – אסור לצאת גם לקריאת פרשת זכור, אף שהיא לדעת פוסקים רבים מן התורה.
- ומכל מקום יקרא את פרשת זכור ביחידות מתוך חומש, שאף שלהלכה אינו יוצא ידי המצווה, אבל יש בזה משום זכירת אשר עשה עמלק¹⁵⁰.
- ג. אם הסתיים הבידוד או ההסגר עד פורים – יכוין לקיים מצות זכירת אשר עשה עמלק, בקריאת התורה של "ויבא עמלק"; ואם גם אז עדיין יהיה בבידוד יכוין לצאת ידי חובת זכירת אשר עשה עמלק, בסוף פרשת כי תצא.
- ד. כמו כן יקרא את המגילה בפורים ביחידות בביתו¹⁵¹. וכמובן עדיף שיקרא ממגילה כשרה ויברך את הברכות שלפניה, ואם אינו יודע לקרוא –

¹⁴⁵ שו"ע או"ח רסח י, ובמ"ב שם סקכ"ד. היינו אפילו מתפללים במניין בבית אין אומרים מגן אבות, ובוודאי כשמתפללים ביחידות. וראה **מנחת אשר – בתקופת הקורונה**, מהדורה תניינא סי' כח. אמנם בירושלים העתיקה נהגו לומר מגן אבות בכל מקום שמתפללים – ראה **עין יצחק – הלכות קורונה** (הגר"י יוסף) עמ' יז, ושם עמ' נא. וראה **מנחת אשר** שם.

¹⁴⁶ **פסקי קורונה** של הגר"צ שכתר, פורסם באתר: <https://www.kolcorona.com/rav-schachter-official-pesakim> וראה שם שהביא בשם הגר"ד סלובייצקי שדין פיוט זה כדבר שבקדושה, עיי"ש.

¹⁴⁷ **מנחת אשר – בתקופת הקורונה**, מהדורה תניינא סי' מד.

¹⁴⁸ **מנחת אשר** שם סי' מו.

¹⁴⁹ שו"ת **גינת ורדים** כלל א סי' לו; **הגהות רעק"א** או"ח תרפה א; **שערי אפרים** שער ח סקצ"ה; **מ"ב** סי' תרפה סק"ב. וראה עוד **בפסקי תשובות** תרפה א.

¹⁵⁰ ראה רמ"א תרפה ז, ובשו"ת **בנין שלמה** סי' נד.

¹⁵¹ וראה בהקדמת הרמ"א לספרו **מחיר יין** על מגילת אסתר, שנאלץ לעזוב את עירו קרקוב בגלל "עיפוש האוויר" וכתב: "ולא יכלנו לקיים ימי הפורים במשחה ושמחה להסיר יגון ואנחה".

טוב שמישהו יקרא עבורו מבחון. ומכל מקום איננו יוצא ידי חובת מקרא מגילה בשמיעה דרך טלפון, רדיו או כל אמצעי אלקטרוני אחר.¹⁵²

ה. הנמצא בבידוד יכול למנות שליח לקיים מצות משלוח מנות ומתנות לאביונים.

11. פסח

א. נהגו הבכורים להתענות בערב פסח, אך כבר השתרש המנהג שהם עושים סיום מסכת או משתתפים בסיום מסכת, ובסעודת המצווה לסיום המסכת הם נפטרים מהצום.

אכן בתקופת מגפת הקורונה, כאשר אסור להתקהל יחד, ובפרט מי שנמצא בבידוד, אם הוא בכור צריך ללמוד לבדו מסכת ולסיימה, כדי להיפטר מהצום. ואם הוא לאו בר הכי, יכול לסיים סדר משניות, או אף משניות של מסכת אחת אם לומד בעיון, או אפילו ספר נביאים אם לומד בעיון.¹⁵³ אלא שבספרים כאלה יכול לפטור עצמו בלבד ולא אחרים.¹⁵⁴

בעת מגפת הקורונה התירה הרבנות הראשית לישראל בשעת הדחק לשמוע סיום מסכת דרך טלפון, או דרך אמצעי תקשורת אחרים.¹⁵⁵

ב. מכירת חמץ יכולה להיעשות על ידי חתימה והעברת טופס ההרשאה לרבנים בפקס או במייל וכד', ובדוחק גדול ובמקום שאי אפשר למסור את השליחות מותר לתת הרשאה לרב בטלפון.¹⁵⁶

ניתן למכור חמץ גם דרך אתרים של רבנים המוכרים חמץ.

מי שהוא מורדם ומונשם – יכולים למנות עבורו שליח שימכור את חמצו מדין זכין לאדם שלא בפניו.¹⁵⁷

ג. יש שפסקו להימנע כליל משריפת חמץ בחוץ, ולקיים מצות ביעור חמץ על ידי פירור החמץ לגדלים של פחות מכזית, והשלכתם לאסלה

¹⁵² שו"ת **משפטי עזריאל** מה"ת חאו"ח סי' לד; שו"ת **מנחת שלמה** ח"א סי' ט; **יחזק דעת** ח"ג סי' נד; **החשמל בהלכה** ח"א פי"ג]

¹⁵³ ראה בכל אלה **בפסקי תשובות** סי' תע אות ט, ובמקורות שציין. וראה שו"ת **אגרות משה** חאו"ח ח"א סי' קנז, ושם ח"ב סי' יב, שפסק שיוצא גם בסיום ספר מקרא, אך דווקא אם למד כפי פירושי רבותינו הראשונים ולא מפירושים של אנשים בעלמא.

¹⁵⁴ שו"ת **יביע אומר** ח"א חאו"ח סי' כו.

¹⁵⁵ וכן פסק הרב הרשל שכטר, פורסם באתר של ישיבה-יוניברסיטי. וכן פסק **במנחת אשר** – **בתקופת הקורונה** סי' יב סק"ו.

¹⁵⁶ פס"ד של רבני הבד"צ עדה חרדית בירושלים, בראשות הגאב"ד הגר"ט וייס, והראב"ד הגר"מ שטרנבוך.

¹⁵⁷ **עין יצחק – הלכות קורונה** (הגר"י יוסף) עמ' כז.

בשירותים¹⁵⁸. ונראה שזה דווקא במקום שיש עוצר ואיסור לצאת מהבתים לשום מטר, או כאשר מתאספים רבים יחד לשרוף את החמץ, אבל במקום שמותר לצאת מעט (כמו בישראל שהתירו לפני פסח לצאת עד 100 מ' מהבית) – אם שורף את החמץ בעצמו, ובכמות קטנה של חמץ – לא נראית סבא לאסור.

ד. מי שנמצא בבידוד ומתפלל ביחידות – יש אומרים שלא אומר הלל בתפילת ערבית של ליל הסדר¹⁵⁹, כי זה נתקן דווקא בציבור¹⁶⁰; ויש אומרים שגם יחיד יכול לומר הלל בערבית בליל הסדר¹⁶¹.

ה. אנשים הנמצאים בבידוד, ובעיקר זקנים וזקנות שבני משפחותיהם מצווים להימנע מלהשתתף עמם מחשש שידביקו אותם בנגיף, צריכים לעשות את הסדר כהלכתו לבדם¹⁶².

ו. בנוסח "הא לחמא עניא" שבפתיחת ההגדה אומרים "כל דכפין ייתי וייכול", והרי ברור שאין מכניסים עניים לבית בעת המגפה, אך מכל מקום יאמרו זאת כי הכוונה היא זכר למקדש. שאז, לפני פסח, היו מזמינים להצטרף ולהימנות על קרבן הפסח, ואז לאכול אתם את הפסח בליל הסדר¹⁶³.

ז. אחד התסמינים של מחלת קורונה היא איבוד חוש הטעם. ומכל מקום גם במצב זה יוצא ידי חובת אכילת מצה בליל הסדר ויכול לברך עליה, כי יוצא גם אם בלע מצה, אבל ביחס למרור מכיון שלא יצא אם בלע ולא הרגיש טעם המרירות בפיו – יאכל בלא ברכה¹⁶⁴.

ח. תפילת יזכור יכולים לומר ביחידות.

¹⁵⁸ פס"ד של הגר"ד פיינשטיין, והגר"ש קמינצקי, והגר"צ שכטר בארה"ב לנוהגים כן על פי המבואר במחבר או"ח תפז ד.

¹⁵⁹ לנוהגים כן על פי המבואר במחבר או"ח תפז ד.

¹⁶⁰ **ביאור הגר"א** או"ח סי' תפז סק"ד. וראה בס' **נפש הרב** (הגר"ד סולובייצק) עמ' רכב.

¹⁶¹ ברכ"י או"ח סי' תפז אות ח; כף החיים סי' תפז ס"ק לט-מב.

¹⁶² ברכ"י או"ח סי' תפז אות ח; כף החיים סי' תפז ס"ק לט-מב.

¹⁶³ מצב זה הוא קשה מאד מבחינה רגשית-חברתית, והיו כמה רבנים שהתירו שימוש באמצעים טכנולוגיים של וידאו וכד' כדי לשתף את הזקנים עם בני משפחתם העורכים את הסדר. שימוש בטכנולוגיות כאלה אסור גם ביום טוב. יש מי שהציע לערוך חלקים מסוימים מהסדר באמצעות תקשורת וידאו וכד' אחרי מנחה גדולה בערב פסח, שאז אין איסור בשימוש באמצעים טכנולוגיים כאלה, ובזמן שבת המקדש היה קיים הקריבו את קרבן פסח אחרי תמיד של בין הערביים לפני כניסת החג, ורק אותם חלקים בסדר שחייבים להתקיים אחרי צאת הכוכבים יעשו בבדידותם (הרב י. בן נון).

¹⁶⁴ **פסקי קורונה** של הגר"צ שכטר.

¹⁶⁴ **מנחת אשר** – בתקופת הקורונה סי' ל, מסתפק אם כדי לצאת ידי חובת מרור די בדרך אכילה, (לאפוקי בליעה), או שהרגשת טעם המרור היא הכרחית לקיום המצוה. ולכן מכריע שלא לברך מחמת הספק.

12. ספירת העומר

א. מנהג כל ישראל להימנע משמיעת מוזיקה בכלי נגינה, ואפילו מקלטות. אכן בתקופת מגפת הקורונה, כאשר נגזר על כל אחד להיות בבידוד, אם מדובר באנשים בודדים, ובוודאי כשהם חולים וזקנים, וכן בילדים שקשה להם לשהות תקופה ארוכה בבידוד – יש מקום להקל שמיעת מוזיקה בקלטות, בוודאי אם מדובר בשירה בפה, אך הוא-הדין גם בכלי נגינה, אם יש בזה כדי לרומם את מצב הרוח של הבודדים¹⁶⁵. ואם יכול להסתפק בשירה המעוררת את האדם, אך איננה מביאה לריקוד ומחול, או בשמיעת פרקי חזנות – עדיף, כי זה מותר **לכל אדם** גם לא בעת מגפה¹⁶⁶.

אבל אין להקל לבריאם שאינם במצב נפשי קשה בגין הבידוד¹⁶⁷ מכיון שמנהג ישראל להימנע ממוזיקה ואין סיבה לשנות זאת.

ב. בדין תספורת בספירת העומר – מכיוון שבתקופת הקורונה נסגרו כל המספרות והיה אונס שלא יכלו להסתפר, יש מי שכתב שבמקום צורך יכול לשנות את המנהג האבלות בספירה, כך שגם אם נהג מנהגי אבלות עד ל"ג בעומר יכול להחליף לנהוג אבלות מר"ח אייר, ולפי זה יוכל להסתפר אחרי הפסח¹⁶⁸; ויש מי שכתב שאבלות ספירת העומר היא בגדר אבלות י"ב חודש על אביו ואמו¹⁶⁹, ובמצב כזה מותר להסתפר משיגערו בו חבריו¹⁷⁰; ויש מי שכתב, שבכל מקרה של אונס מצד אחרים וכשדבר האונס מפורסם, יכול להסתפר בימי הספירה, והיינו דווקא בשיער הראש אבל לא בזקן¹⁷¹.

¹⁶⁵ ביסוד איסור שמיעת מוזיקה בכלי נגינה לא מצאנו לקדמונים שאסרו זאת במפורש, ואיסור כזה לא מוזכר בשולחן ערוך. אך כתבו האחרונים שיש בזה איסור גמור מדיני אבלות בימי ספירת העומר – ראה **ערוה"ש** או"ח תצג ב; שו"ת **אגרות משה** חאו"ח ח"א סי' קסו, ושם ח"ג סי' פז; שו"ת **מנחת יצחק** ח"א סי' קיא; שו"ת **יחזק דעת** ח"ג סי' ל, ועוד. וכן אסרו גם שמיעת שירה בפה – ראה **הליכות שלמה** מועדים ח"א פי"א סי"ד והע' 53; שו"ת **שבט הלוי** ח"ח סי' קכז; שו"ת **ציץ אליעזר** חט"ו סי' לג. אכן כאשר מדובר במצב של מחלה ובקושי נפשי – אין מקום להחמיר. וכן פרסם הראשון הגר"י יוסף. וראה **הליכות שלמה** שם הע' 54 שהגרש"ז אויערבאך הורה פעם להתיר נגינה בפסנתר בבית חולנית כדי לחזק רוחה כי אין המטרה לשמוח אלא להקל מעליה הפחד.

¹⁶⁶ הליכות שלמה מועדים ח"א פי"א סי"ד והע' כב.

¹⁶⁷ מנחת אשר – בתקופת הקורונה, מהדורה תניינא סי' מז.

[אך הגרש"ז אויערבאך התיר למעשה שמיעת מוזיקה קלאסית מרגיעה, **אפילו לאבל בריא**, **אפילו תוך שבעה**. – הרב מרדכי הלפרין]

¹⁶⁸ שו"ת **אגרות משה** חאו"ח ח"א סי' קנט.

¹⁶⁹ ראה דעת הגר"ד סולובייצקי, הובא **נפש הרב**, עמ' קצא.

¹⁷⁰ וראה רמ"א יו"ד שצ"ד שהשיעור הוא ג' חודשים, ובשו"ת **אגרות משה** חיו"ד ח"ג סי' קנו כתב שבימינו שמסתפרים בתדירות יותר גבוהה השיעור הוא ב' חודשים.

¹⁷¹ **עין יצחק** – **הקורונה בהלכה** (הגר"י יוסף), עמ' מח ואילך.

ג. בדין נישואין – נהגו ישראל – פרט ליהודי תימן – שלא לשאת נשים בימי הספירה מדין אבלות¹⁷² אבל מצינו בפוסקים מצבי דחק שונים שהתירו לשאת אשה¹⁷³.

לכן הובאה לידיעת הציבור ביום ח' ניסן תש"פ החלטת מועצת הרבנות הראשית לישראל מיום י"ט תמוז תשע"ט שבנסיבות מיוחדות בסמכות הרב המקומי לערוך חופה וקידושין גם בימים שנהגו שלא לשאת נשים כמו בספירת העומר ובימי בין המצרים.

13. ראש השנה

א. בעניין התפילות בראש השנה כתב הגאון רבי עקיבא איגר¹⁷⁴, שהתפילה בראש השנה הוגבלה לחמש שעות בלבד, חלק מהפיוטים לא ייאמרו כלל, והחזנים ובעלי התפילה לא יאריכו בניגונים.

ב. כולם חייבים לאכול משהו לפני התפילה, ומי שמרגיש חולשה ילך תיכף אחרי תקיעות מיושב לביתו ויקדש ויאכל ארוחה מלאה, אף שזה הפסק בין תקיעות מיושב לתקיעות מעומד.

14. יום הכיפורים

א. בעניין תפילה ביום הכיפורים כתב הגאון רבי עקיבא איגר¹⁷⁵, שבשחרית לא יאמרו סליחות ופיוטים, ויסיימו את כל התפילות עד שעה 10, שאז יסגרו את כל בתי הכנסת. חייבים לקצר בחזנות ובניגונים, ויהיו הפסקות בין התפילות למנוחה. ויהיו שני רופאים בבית הכנסת, וכל אחד מחויב להתייעץ עם הרופאים מיד כשמרגיש לא טוב ולשמוע למה שיאמרו בעניין אכילה ושתייה.

ב. בזמן מגפה, אם הרופאים אומרים שהתענית תזיק לבריאים, מותר לכולם לאכול כדי צורכם אפילו ביום הכיפורים¹⁷⁶, וצריך להכריז ולהודיע ברבים שאין להתענות, וגם אין צריך תשלומים לתענית¹⁷⁷.

ומספרים על ר' ישראל סלנטר, אבי תורת המוסר, שבעת מגפת כולירע בוילנה בשנת תר"ט (1848) הוא בעצמו עלה על הבימה ביום הכיפורים

¹⁷² טוש"ע או"ח תצג א. ומקורו בגאונים – ראה **אוצר הגאונים**, יבמות סב ב, ו**תשובות הגאונים** סי' שעו-שעז. אבל לא מוזכר מנהג זה בתלמוד, ולא הובא מנהג זה ברמב"ם.

¹⁷³ האריך בכך הרב רצון ערוסי בתשובה כת"י.

¹⁷⁴ בס' **פסקים ותקנות** רבי עקיבא איגר (יצא לאור ע"י הרב נתן גשטטנר תשל"א) בחלק הנהגות ותקנות סי' כ.

¹⁷⁵ בס' **פסקים ותקנות** שם.

¹⁷⁶ שו"ת **חת"ס** ח"ו סי' כג; שו"ת **רמ"ץ** חאו"ח סי' לט; שו"ת **דברי נחמיה** חאו"ח סי' מ-מא.

¹⁷⁷ שו"ת **דברי מלכאל** ח"ג סי' כו.

שחל להיות בשבת, ודרש שהקהל לא יתענה, ויש מוסיפים שהוא בעצמו קידש על היין וטעם בפניהם^{179,178}.

וכן מסופר שבשעת המגפה בשנת תר"ח הכריז האדמו"ר ר' שלום מבעלזא, שכל מי שמרגיש חולשה רבה ישתה או יאכל כפי הצורך לחזק ליבר¹⁸⁰.

ועוד יש מי שכתב שבעל השואל ומשיב אף הוא הורה לקהילת אסטראה בשנת תרל"ג (1873) שלא להתענות, הן חולים והן בריאים, ויאכלו פחות-פחות מכשיעור¹⁸¹.

וכן נהג הראי"ה קוק שבהיותו רב בזוימל פרצה שם מגפת החולירע, והורה לאכול "אכילה קלה" (לא מפורט האם פחות מכשיעור או יותר) ביום הכיפורים, ועשה כך בעצמו בבית הכנסת בזמן התפילה והקהל בעקבותיו¹⁸².

אמנם יש מי שכתב להודיע הדבר הגדול הזה לדורות עולם, אשר בתלוא הוי חזקה, מאלפים ורבבות אנשים ונשים ת"ל, התענו כולם בצום כיפורים דשנת תקצ"ט, ות"ט, ותרכ"ז בכל מדינתנו אז, ולא קרה להם כל רע חלילה, ונודע זאת כמעט בכל העולם אז¹⁸³. ובעצם נראה שאין מחלוקת עקרונית ביניהם, אלא כפי שכתבתי לחלק בין מה שהרופאים סבורים ביחס למגפה הנידונה – אם צום מחמיר את הבעיה, מותר לאכול ביום הכיפורים, ואם לאו – אסור.

¹⁷⁸ הרב יחיאל יעקב וויינברג, תלמיד תלמידו של רבי ישראל סלנטר, מעיד על אירוע זה בפירוט בספרו שו"ת **שרידי אש** (מוסד הרב קוק), חלק רביעי עמ' רפט, מובא להלן עמ' 100. וראה שו"ת **מצפה אריה** מהדור"ת חזו"מ סי' מה; **המועדים בהלכה** עמ' פג; סי' **ימים נוראים** לש"י עגנון, עמ' רעג; סי' **מקור ברוך** ח"ב פי"א. ויש מוסיפים שר"י סלנטר ציווה להכריז שבט"ר תחילת יום הכיפורים ישבע כל יהודי כי החל מרגע זה ועד צאת היום הקדוש הוא לא יאכל כשיעור, ועל ידי זה יצא שאין איסור תורה לאכול מצד יום הכיפורים אלא רק מצד השבועה, כי אין איסור חל איסור, וממילא יהיו מותרים מן התורה לאכול חצי שיעור (ראה שו"ת **רב"ז** סי' יא, ומה שכתב בזה). וראה עוד בס' **תנועת המוסר** ח"א עמ' 152 ואילך. וכן ראה עוד בס' **ר' ישראל סלנטר** (ע. אטקס), עמ' 183. וראה בשו"ת **אגרות משה** חאו"ח ח"ג סי' צא שהגאון ר' ישראל סלנטר ציווה בשעת מחלת כולירע מתפשטת שכל בני העיר, אף שהיו בריאים, יאכלו ביום הכיפורים כדי שלא יחלו, מפני שהרעבים עלולים להדבק יותר. אמנם ראה בשו"ת **מנחת שלמה** ח"א סי' לא (**ובחליכות שלמה** מועדים ח"ב פ"ה הע' 58), שיש עדויות סותרות, על פיהן ר' ישראל סלנטר בעצמו לא אכל.

¹⁷⁹ ויש עדויות שאביו של החפץ חיים נפטר בוילנה ממחלת הכולירע בשמחת תורה שבועיים אחרי אותו יום כפורים.

¹⁸⁰ **ימים נוראים**, לש"י עגנון, עמ' רעג.

¹⁸¹ שו"ת **מצפה אריה** שם.

¹⁸² **לשלשה באלול**, עמ' ט.

¹⁸³ סי' **ראשית בכורים** דל"ג, הובא בס' **המועדים בהלכה** עמ' פד. ובשו"ת **מצפה אריה** שם, הביא שחלקו רבני ווילנא על ר' ישראל סלנטר. וראה **מטה אפרים** סי' תריח באלף המגן בהקדמה לסי' זה. וראה **בביאוריה** לסי' תריח ס"א סוד"ה חולה. וכן הביא **בשד"ח מערכת יום הכיפורים**, סימן ג, אות ד, בשם רבי דוד חיים חזן, שהיה הראשון צ"ב בירושלים, על החולירע בשנת תרכ"ו (1865) שלא התיר לקהל לאכול, ורק ציווה שימנעו בפיוטים.

ג. ואם מדובר בסוג מגפה שלדעת הרופאים אין יתרון באכילה או בשתייה, אסור לבריאיים להימנע מצום ביום הכיפורים. ואמנם לפי הידע הקיים היום, ארבעה חודשים אחרי פרוץ המגפה החדשה, מגפת הקורונה איננה תלויה באכילה ושתייה, ולפיכך מי שהוא בריא, או שיש לו תסמינים קלים בלבד – חייב לכאורה לצום¹⁸⁴.

15. טבילה במקווה

א. ביחס לגברים – איסור גמור לטבול במקווה בזמן מגפה, בהיותו מקום שיכול להדביק, והמקפידים על טבילות לפני התפילה יכולים להסתפק בט' קבין, היינו יכולים לעמוד תחת מים זורמים במקלחת במשך כמה דקות¹⁸⁵.

ב. ביחס לנשים – טבילה בזמנה שהיא מצווה – מותרת, בתנאי שהמקווה עומדת בכל כללי ההיגיינה, הבניין וכל המשטחים מנוקים

¹⁸⁴ ראה קונטרס **מנחת אשר** – בתקופת הקורונה, סי' ג.
[הערת העורך: דברי הגר"א וייס שליט"א, בסימן ג, שם, צ"ע מכמה סיבות:
א. מגיפת הקורונה היא מגפה חדשה, ועדיין אין נתונים רפואיים בדוקים על השפעת צום על סיכויי ההידבקות במחלה.
ב. מאידך, **המגן אברהם** סי' תקעו, ס"ק ב, **ערוך השלחן** שם והבאר היטב שם, כתבו להלכה שבמגפה (=בשעת הדבר) אין מתענים, "דמנוסה הוא שכשאנו אוכל ושותה קולט שינוי אויר חס ושלום". **החת"ם סופר** (שו"ת חלק ו, ליקוטים סי' כג) הביא את המג"א לענין יום כיפור. גם הגרעק"א באיגרת עג כתב שבעת המגפה ישמר "שלא לצאת שחרית מביתו על ליבא ריקנא".
ג. אנו יודעים כי מערכת החיסון פועלת ביעילות רבה יותר כשהאדם ישן טוב, אוכל טוב ונמצא במצב רוח טוב. מכאן שמזמן מגפה בה מערכת החיסון יכולה להכריע מי יחלה קל, ומי יחמיר מצבו, יש לשמור על שינה, אכילה ומצב רוח טוב.
וכן כתב והורה פרופ' יעקב אסף מנהל המחלקה לרפואה דחופה בבית"ח הדסה ע"כ, הובא להלן עמ' 95. ע"פ האמור בתחילת פסקה ב, ובהע' 176-177, יש להורות לחולים מאומתים ולמבודדים שלא לצום.
ד. הג"ר אביגדור נבנצל, פסק בתאריך י"ב אדר תש"פ, שאנשים הנמצאים בבידוד – אסור להם לצום בתענית אסתר. (ראה עמ' 88 להלן).
ה. היו רופאים שהעריכו כי שתיה מרובה יכולה להקטין את סיכויי ההידבקות, אך אינני יודע אם הערכה זו כבר נבדקה במחקר מבוקר.
ו. הג"ר משה בראנדסדארפער, אסר לכולם לצום בער"ח ניסן, ונימק את דבריו בדברי המגן אברהם, ובצורך הרפואי לשתיה מרובה החשש להידבקות. ראה להלן עמ' 89.
ז. מאחר וטרם נעשה נסיון מבוקר על השפעת צום על סיכויי ההידבקות ועל חומרת המחלה. העדר ידיעה של רופאים על השלכות הצום, איננה יכולה להחשב כתמיכה בהנחה שהצום לא מזיק.
ח. עדותו ההלכתית של הגרי"י וינברג, תלמיד ר' נפתלי אמסטרדם, אחד משלשת תלמידיו הגדולים של ר' ישראל סלנטר, הובאה בשו"ת **שרידי אש** חלק רביעי עמ' רפט, ולהלן עמ' 100. על פי עדותו, בעיצומו של יום הכיפורים תר"ט (שחל בשבת), הג"ר ישראל מסלנטר עלה לבימת ביהכ"נ בוויילנה, קידש ואכל, והורה לכולם לנהוג כך, **מהוה גם עדות עובדתית, וגם קביעה הלכתית של הגרי"י וויינברג**. עדות זו גם תומכת בדברי הפוסקים שבזמן מגפה הצום מגדיל את סיכויי ההידבקות והחולי, אם כי אפשר לחלק בין מגיפת כולרע למגפות אחרות.
כמבואר ברמ"א או"ח תרו ד לגבי ט' קבין כתחליף לטבילה בערב יום כיפור.

בתדירות גבוהה ובחומרים מאושרים לחיטוי מפני הנגיף, מי המקווה יכולו כלור בריכוז שיוגדר על ידי המומחים כממית וירוסים (למרות שלא הוכח שנגיף הקורונה עובר דרך המים), ומעקב של רמות הכלור וה-pH הרצוי. מי המקווה יוחלפו כל יממה, וכל אשה תהא לבדה באותו אזור. הטובלת תעשה את כל ההכנות לפני הטבילה בביתה ותשהה במקווה רק לצורך הטבילה עצמה. המגבות ושאר הכלים הדרושים לרחצה יהיו של הטובלת עצמה, והבלנית תעמוד במרחק 2 מטרים מהטובלת.

ומותר לאשה להתרחץ מיד לאחר הטבילה אם חוששת שעלולה הייתה להידבק בטבילה במקווה¹⁸⁶.

אם יש צורך לרווח בין הנשים הזקוקות לטבילה יש מי שהתיר לטבול ביום השמיני, ומותרת לספר לבעלה, אך שלא תשמש עד הלילה¹⁸⁷.

יש מהרבנים שאסרו על נשים ששוהות בבידוד לטבול במקווה עד שיעברו ימי הבידוד, ויש שהתירו לה לטבול אחרונה, ואחר כך יחטאו היטב את המקווה ויחליפו את המים.

אשה חולה בקורונה, או נשאת קורונה, או שיש לה תסמינים חשודים לקורונה לא תטבול במקווה עד שתחלים לחלוטין.

ויש שהתירו לחולת קורונה לטבול במקום מבודד בים, אם אפשר¹⁸⁸.

16. טבילת כלים

מכיוון שאין לצאת מהבית ומקום המקוואות לגברים ולטבילת כלים סגורים – ניתן לתת כלים חדשים במתנה לגוי, ולשאול אותם ממנו, ובעתיד כשהדבר יתאשר צריך לטבול אותם בלי ברכה¹⁸⁹.

עצה אחרת – שיפקיר את הכלי בפני שלשה, ויתכוין לא לזכות בו בחזרה¹⁹⁰.

¹⁸⁶ מנחת אשר – בתקופת הקורונה, מהדורה תניינא סי' יא. והיינו אף שהמנהג שהנשים לא רוחצות אחרי הטבילה – ראה מרדכי שבועות סי' תשנ, ורמ"א יו"ד רא עה, אך מדובר בחומרא בלבד, ולכן במקום חשש סכנה – מותר. וראה שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' צו שהתיר לאשה איסטניסטית לרחוץ ביום הטבילה.

¹⁸⁷ קונטרס מנחת אשר – בתקופת הקורונה סי' ז. ואף שמבואר בנדה סז ב, ונפסק בשו"ע יו"ד קצו ג, שאסור אשה לטבול ביום ואפילו ביום השמיני משום סרך בתה, אבל בשו"ע ס"ד נפסק שבמקום אונס – מותר, ובוודאי שמצב מגפת הקורונה הוא גדר אונס רבים, ומה שפסק הרמ"א שם סוסע' ה שחסתיר טבילתה עד הלילה ואסורה בתשמיש עד הלילה, כתב בחכ"א קיח ו שחומרא זו היא דווקא אם טבלה ביום השמיני ללא אונס, אבל באונס ליתא לחומרא זו.

¹⁸⁸ בתנאי, כמובן, שמדובר בחוף בטוח, בו אין סכנה של היסחפות וטביעה. – העורך.

¹⁸⁹ ראה שו"ע או"ח שכג ז, ושם יו"ד קכ טז.

17. ברית מילה

א. ביום ז' ניסן תש"פ הוציא מחבר המאמר, בתוקף תפקידו כיו"ר הועדה הבין-משרדית להסמכה ולפיקוח על המוהלים, את הנהלים הבאים:

1. כאשר התינוק, אמו ואביו, הסנדק, או כל משתתף אחר בברית המילה בריאים – ללא כל עדות לנשאות נגיף הקורונה, או מגע עם נשא כזה, או תסמינים החשודים למחלה – חובה לקיים את ברית המילה ביום השמיני במועדו וככל הניתן.

2. חובה על המוהל לעקוב אחרי ההנחיות של משרד הבריאות ולהקפיד למלא את כל הדרישות ככתבן וכלשונן. ביתר שאת על המוהל להקפיד על ניקיונו הכללי, ובמיוחד בניקיון ידיו ברחיצה במים וסבון ובאלקוג'ל, ועל סטריליות מכשירי המילה; לשטוף את הפה בליסטרין; לשאת מסכה על הפנים; ומומלץ שהמוהל ילבש סינר חד פעמי, ויחליפו בכל ברית.

3. על המוהל לוודא שמספר המשתתפים בברית הוא מינימום הכרחי, ובכל מקרה לא יעלה על 10 משתתפים; ועליו להקפיד על רווח של 2 מטרים בין כל משתתף. כמו כן צריך המוהל לוודא שהסנדק וכל מי שמתקרב לתינוק ולמוהל – הורים, קוואטר, ברכות וכד' – ילבש מסכה, וירחץ ידיו במים וסבון ובאלקוג'ל.

4. על המוהל להקפיד לשמור מרחק של 2 מטרים מכל מי שהוא בא במגע אתו לפני הברית ואחריה, כולל מתן הסברים להורים ותשובות לשאלותיהם תוך שמירת המרחק.

5. מציצה יש לבצע בשפופרת בלבד¹⁹¹. הנחיה זו בתוקף רק לתקופת המגפה. בעת ביצוע המציצה בשפופרת יש להרים את המסכה ולהחזירה מיד לאחר מכן.

6. במדינה בה מחוייבים כולם לעטות מסכה על פיהם ואפם בכל מגע עם אחרים ובכל זמן, ועקב כך אסרו השלטונות להרים את המסכה לצורך ביצוע מציצה (בין בפה ובין בשפופרת) – יש מקום להחזיר בשעת הדחק הגדולה הזו את ביצוע המציצה בספוג על ידי שמניחים אותו כשהוא ספוג במים או בייץ ולוחצים אותו כנגד הפצע, ולא לדחות מילה בזמנה¹⁹².

¹⁹⁰ שו"ת **מנחת שלמה** ח"ב סי' סו אות טז; **ארחות רבנו** ח"ד עמ' נד, בדעת הסטייפלר; שו"ת **מנחת אשר** ח"ג סי' נז. אמנם ראה בשו"ת **מהרי"ל דיסקין**, קונטרס אחרון סי' ה אות קלו, שלא מועיל הפקר בזה.

¹⁹¹ ראה **מנחת אשר** – **על מגפת הקורונה**, מהדורה תליתאה סי' ב שאף הוא כתב לעשות מציצה בשפופרת בתקופת הקורונה.

¹⁹² אמנם יש שאסרו שיטת מציצה כזו – שו"ת **דעת כהן** סי' קמא-קמב; **אות חיים ושלום** סי' רסד סקי"ב; שו"ת **לבוש מרדכי** סי' ל; **ערוך השולחן** יו"ד רסד יט. וראה במאמרו של י. לוי, **המעין**, ניסן תשכ"ה, עמ' 8 ואילך, הנ"ל, **נועם**, ט, תשל"ו, עמ' רצ ואילך, שו"ת **מנחת יצחק**

7. מוהל נגוע בקורונה, או שיש חשש שהוא נגוע בקורונה – אסור לו לבצע ברית מילה עד שיקבל אישור מוסמך ממשרד הבריאות שהוא בריא; מוהל ששהה בבידוד בגלל מגע עם נשא נגיף הקורונה, אך הוא עצמו לא נשא הנגיף, ואין לו תסמינים החשודים למחלת הקורונה – רשאי לחזור ולמול אחרי שישלים 14 ימי בידוד.

8. יולדת שאובחנה כנשאית קורונה, או שיש חשד שהיא נגועה בקורונה, בין אם חלתה לפני הלידה, או במהלכה, או בסמוך לאחר הלידה לפני מועד הברית, והיא מניקה את התינוק, או נמצאת בקשר הדוק אתו – יש לדחות את הברית עד אחרי שיתברר שהאם והתינוק בריאים על פי אישור ממשרד הבריאות; יולדת שהייתה במגע עם חולה קורונה, בין לפני הלידה, או במהלכה, או בסמוך לאחר הלידה לפני מועד הברית, והיא מניקה את התינוק או נמצאת בקשר הדוק אתו, והיא נמצאת בבידוד – יש לדחות את הברית עד שהאם תשלים 14 ימי בידוד, כשאין לה או לתינוק תסמינים החשודים למחלת קורונה, ואין צורך להמתין שבעה ימים נוספים.

9. דין זה נכון לכל מי שמטפל בתינוק מהלידה ועד הברית, והוא נשא קורונה, או שהיה במגע עם נשא קורונה והוא בבידוד.

וכבר כתב הרמב"ם מילה א יח: אין מלין אלא וולד שאין בו שום חולי, שסכנת נפשות דוחה את הכל, ואפשר למול לאחר זמן, ואי אפשר להחזיר נפש אחת מישראל לעולם.¹⁹³

10. אם אבי הבן לא יכול להיות נוכח בברית המילה הוא יכול לברך ברכת להכניסו וברכת שהחיינו בטלפון; אבל ברכת אשר קידש ידיד מבטן עדיף שיברך אחד שנוכח במקום הברית.¹⁹⁴

18. נישואין

א. עצם קידושי אשה מצריך את החתן והכלה, שני עדים ומסדר החופה וקידושין. אבל ברכת אירוסין צריך לכתחילה שתהיה בעשרה.¹⁹⁵

ח"ט סי' צז, ושו"ת באר משה ח"ב סי' עד-עה וסי' פ, שאין בכוח הספוג למצוץ הדם ממקומות הרחוקים. אך יש שהתירו זאת בשעת הדחק – ראה חת"ס במכתבו לתלמידו בשו"ת יד אלעזר סי' נה, ובכתב העת כוכבי יצחק ח"א עמ' מ, ווינה תרז/1847, והובאה בשו"ת מהר"ץ חיות סי' ס; ערוך השלם, קוהוט, כרך א עמ' 120; ס' דם ברית עמ' 27-28; ס' הברית סי' רסד; ביאור הלכה ס"ז סק"ג; שו"ת מטה לוי ח"ב סוס"ס; שו"ת יד אלעזר סי' נה (והביאו בביאורו"ל סי' שלא ס"א שאף התיר זאת בשבת. וראה מה שכתב בנידון בשו"ת ציץ אליעזר ח"ח סי' כד). וראה באריכות בשו"ת מנחת שלמה ח"א סי' לב, ומה שכתב על דבריו בשו"ת באר משה ח"ב סי' עה. וראה מ' הלפרין, רפואה מציאות והלכה, סימן יז, שבניגוד למציצה ממש, אפילו בכלי, שיש בה תועלת רפואית לדעת חלק מהרופאים, אין שום תועלת רפואית ב"מציצת ספוג".

¹⁹³ נהלים אלה אושרו ע"י שני הרבנים הראשיים לישראל, הג"ר יצחק יוסף והג"ר דוד לאו. מכתב הרבנים הראשיים הובא בעמ' 53 להלן. מסמך הנהלים מובא בעמ' 54-55 להלן.

¹⁹⁴ מנחת אשר – על מגפת הקורונה, מהדורה תליתאה סי' ב.

בעניין ברכות הנישואין צריך עשרה לעיכוב, והחתן מן המניין¹⁹⁶, אלא שנחלקו הפוסקים אם הדין שכלה בלא ברכה אסורה לבעלה הכוונה כפשוטו שאם לא ברכו ברכת חתנים האשה אסורה לבעלה, או הכוונה שהארוסה אסורה לבעלה עד שתיכנס לחופה, אבל ברכות חתנים אינן מעכבות¹⁹⁷. ומגדולי האחרונים יש מי שהכריע כדעה אחרונה¹⁹⁸.

לפיכך יש מי שכתבו שאם יש סכנת הדבקה בזמן מגפה וצריך שיתקבצו כמה שפחות בני אדם יחד, יעשו חופה ויחוד עם שני עדים, בלא עשרה¹⁹⁹.

19. קבורה

א. בגלל החשש מפני התפשטות המחלה והדבקה בה התירו הפוסקים שינויים שונים בדיני הקבורה של אנשים שמתו עקב זיהומים ומגפות, כגון לשפוך על המת סיד, לחטא את הגופה בחומרים כימיים, לקבור בעזרת כלים מכניים וכיו"ב²⁰⁰.

ב. בעת מגפת וירוס הקורונה בשנת תש"פ הוחלט על ידי הוועדה לכבוד המת של הרבנות הראשית לישראל, כי נפטר ממחלת נגיף הקורונה לא יעבור טהרה ולא יולבש תכריכים, אלא יעטפו אותו בשני שקי פוליאאתילן שייסגרו באופן הרמטי וכך ייקבר, והמטפלים בקבורתו יתמגנו היטב לפי הכללים הרפואיים למיגון מפני הידבקות במחלה זיהומית²⁰¹. משרד הבריאות הוציא הנחיות מפורטות כיצד לטפל בנפטר מקורונה מרגע מותו במתקן הרפואי ועד קבורתו. בתחילה היו ההנחיות, כאמור, לעטוף את המת בשני שקי פוליאאתילן סגורים הרמטיים, וכך יוכל הנפטר לבית הקברות, וייקבר שם בצורה זו ללא טהרה ותכריכים²⁰². אך בהמשך הקים משרד

¹⁹⁵ שו"ע אבהע"ז לד ד.

¹⁹⁶ שם סב ד.

¹⁹⁷ ראה ב"ש שם סק"ד.

¹⁹⁸ שו"ת נובי"ק חאבהע"ז סי' נו.

¹⁹⁹ שו"ת עמק הלכה (גולדשטיין) ח"א סי' סז; הלכות קורונה להגר"צ שכטר.

²⁰⁰ ראה שו"ת שבות יעקב ח"ב סי' צז; שו"ת ערוגת הכושם (גרינוואלד) ח"ב חיו"ד סי' רנא; פת"ש יו"ד סי' שסג סק"ה; הגר"ש גורן, תחומין, כג, תשס"ג, עמ' 93 ואילך. וראה שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שלד, בעניין העברת נפטרים מבית קברות ארעי לנפטרים במגפת הכולירע. וראה שו"ת רוח חיים (פאלאג'י) חאו"ח סי' שכה סק"ד אם להתיר קבורה בזמן מגפת כולירע בשבת על ידי גוי. וראה שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ד סי' נה, בעניין קבורה מהירה בשבת של אשה בעת מגפת כולירע. וראה באופן כללי מאמרו של י. וייסינגר, תחומין לו תשע"ו עמ' 234 ואילך.

²⁰¹ וכבר כתב בעל התכמת אדם בהקדמה להנהגות החברא קדישא שכל ענייני טהרת המת לא מצינו לזה שורש בגמרא. וראה בס' גשר החיים פ"ט ס"ג אות ד שבזמן מחלה מדבקת אין עושים הטהרה הפנימית.

²⁰² ראה עמ' 56 להלן.

הבריאות 4 מתקנים ייעודיים למתים מקורונה, עם הקפדה יתירה על מיגון אנשי החברה קדישא, והתירו טהרה חיצונית בלבד והלבשה בתכריכים. ויש מי שכתב שצריך לקרוע את השקים בזהירות רבה בעת הטמנת המת בקבר, בגלל האיסור לעכב את עיכול הבשר של המת²⁰³.

ג. לויית המת תיעשה על ידי מספר מצומצם מאד של קרובים מדרגה ראשונה, גם אם הנפטר הוא גדול בישראל.

ד. בהנחיות לחברה קדישא בעולם צויין שאם נפטר אדם ממחלה ידועה שאין לה קשר לוירוס הזה צריכים לבצע טהרה ולעוטפו בתכריכים, אך בכל מקרה צריכים המטפלים להתמגן כראוי, ולפי הכללים למניעת הידבקות של מחלות זיהומיות²⁰⁴.

ה. במקומות שמספר המתים ל"ע הוא גדול ורב, ויש חשש שישפרו את גופות המתים, מותר להניח לגוי לקבור מת יהודי בשבת. וביום טוב – אף שלא נהגו עוד לקבור מתים ביום טוב ראשון^{205,206}, יש מי שכתב שבעת המגפה הקשה הזו מותר לקבור את המת ביום טוב כדינא דגמרא²⁰⁷, ומותר בתוך התחום, וביום טוב שני אף מחוץ לתחום, ובלבד שילכו ברגל ולא יסעו ברכב, פרט לקברנים או לבני משפחה שמקפידים לקבור בעצמם שאז מותר להם לנסוע ברכב, וביום טוב שני מותר גם לחזור ברכב²⁰⁸.

ו. מי שקנה חלקת קבר בישראל ונפטר בחו"ל, אך בגלל המצב בגין הקורונה לא יכולים להעבירו לקבורה בישראל, מותר לקבורו בחו"ל על מנת להעבירו לישראל כשהדבר יתאפשר, ואז מותר לפנותו²⁰⁹.

20. אבלות

א. בעת מגפה נהגו שלא להתאבל משום פחד²¹⁰, אך נוהג דברים שבצינעא, וגם אינו רשאי לעסוק בסחורה הרבה²¹¹. כמו כן אין מנחמים,

²⁰³ הלכות קורונה להגר"צ שכתר. וראה שו"ת אגרות משה ח"ג חיו"ד סי' קמג.

²⁰⁴ ראש שירותי בריאות הציבור במשרד הבריאות בישראל הוציא הנחיות מפורטות לטיפול בנפטר חשוד או מאומת לתחלואה בנגיף הקורונה ביום כ"א באדר תש"פ (17.3.20).

²⁰⁵ ראה שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"א סי' קכב ענף ד, ושם חאו"ח ח"ג סי' עו. וראה בס' נפש הרב עמ' קפט.

²⁰⁶ הערת עורך: ידוע לי שח"ק בירושלים קוברים ביו"ט ע"י גוי. לכן לפני שנים ספורות, אישה חשובה שנפטרה בע"פ, נקברה בליל הסדר אחרי חצות הלילה. – הרב מרדכי הלפרין שו"ע או"ח או"ח תקכו ו.

²⁰⁷ פסקי קורונה של הגר"צ שכתר, פורסם באתר:

²⁰⁸ <https://www.kolcorona.com/rav-schachter-official-pesakim>.

²⁰⁹ כמבואר בשו"ע יו"ד שסג א שמותר לפנות מת לארץ ישראל, ובוודאי אם התנו כן מלכתחילה בעת קבורתו בחו"ל.

²¹⁰ שו"ת מהרי"ל סי' מא (וראה מה שכתב בשו"ת דברי מלכיאל ח"ב סי' צ); רמ"א יו"ד שעד יא; שו"ת רב פעלים ח"ג חיו"ד סי' כח; וראה מש"כ הרב אשר שקאני להלן עמ' 109-111.

ובפרט במגפת הקורונה שיש לשמור על כללי בידוד וריחוק חברתי. ונחלקו אחרונים אם המגפה נעצרה בתוך שלשים יום מהקבורה – אם צריך להתאבל.²¹²

ב. מי שנמצא בבידוד והוא אבל, או שחל יום הזיכרון לאביו או לאמו – יבקש ממישהו אחר לומר קדיש במניין²¹³, אם ניתן לעשות כן.

ג. במגפת הקורונה הגבלת האבלות נובעת בעיקר בגלל הצורך בריחוק חברתי.

ד. בימינו ניתן לקיים בשעת הדחק הזו ניחום אבלים בטלפון, בדואר אלקטרוני, ב"זום", וכדומה.

ה. במקומות שבהם לא-עלינו ישנם מתים רבים בבת אחת, עד שאין יכולת לקבור את כולם עד עבור מספר ימים ואפילו שבועות, וגם לא ניתן לדעת בעת הפטירה מתי תתקיים ההלוויה, חלים על הקרובים דיני אבלות אחרי שהמת נמסר לחברה קדישא וכבר הזמינו תכריכים, אף שטרם קברו את המת.²¹⁴

21. קדימויות²¹⁵ בטיפול בחולי קורונה במצב של מחסור חמור

נושא הקדימויות נדון במאמר נפרד, שיפורסם בע"ה בגליון הבא של

אסיא

22. שונות

א. היה דָּבָר בעולם, ואמרה אשה שבעלה מת בדבר – יש אומרים שהיא נאמנת²¹⁶, ויש אומרים שאינה נאמנת²¹⁷.

²¹¹ שו"ת דברי מלכאל שם.

²¹² ראה שו"ת חת"ס חיו"ד סי' שמב – שצריך, ושו"ת שואל ומשיב קמא ח"א סי' שעא שלא צריך. וראה שו"ת יביע אומר ח"י חיו"ד סי' נח אות כג שהכריע שאין צריך להתאבל.

²¹³ וראה בשו"ת זכר שמחה סי' ח מביא פסק מהגרעק"א בזמן מגפת כולירע שהיו הרבה יתומים שלא יצא לכל אחד מהם לומר אפילו קדיש אחד פעם בחודש (לפי המנהג שרק אבל אחד אומר קדיש, ולא כפי שהתקבל בדורות האחרונים שכל האבלים אומרים יחד קדיש), והתקין שכל האבלים יאמרו יחד קדיש אחרי עלינו לאותה שנה.

²¹⁴ הגר"צ שכטר באתר ישיבה-יוניברסיטי. וראייתו מהמבואר בשו"ע יו"ד שעה ד, בדין של מת בעיר במצור; ושם שעה ב, בדין מת שנשלח למדינה אחרת; ודגול מרבכה יו"ד ריש סי' שעה במת בערב יום טוב ומסרוהו לגויים שיקברוהו ביום טוב. וראה עוד שו"ת זקן אהרן ח"ב סוסי' פח.

²¹⁵ Triage. כיום מכנים זאת תיעדוף.

²¹⁶ יבמות קיד ב, מחלוקת אם נאמנת אם לאו; רמב"ם גירושין יג ז. וראה בגיסראות השונות בשיטת הרמב"ם באוצר הפוסקים סי' יז ס"ק תטז; המחבר, שו"ע אבהע"ז יז נה.

²¹⁷ טור ורמ"א, אבהע"ז יז נה; שו"ת הר"ן סי' ג; ים של שלמה יבמות פט"ו סי' ג. וראה באוצר"פ שם בשיטות האחרונים בנידון. וראה עוד שם כשהאשה אמרה 'קברתי', וכן פרטי דינים בעד אחד המעיד שמת בעלה בדבר, עיי"ש.

- ב. מנהג קדום היה להעמיד חופה של יתומים או עניים בבית העלמין כסגולה לעצירת מגפות.²¹⁸
- ג. מותר לתת זריקות חיסון לאנשים בריאים שהיו במגע עם חולה במחלה מדבקת.²¹⁹

ה. סיכום

כולנו תפילה לבורא עולם שיאמר לצרותינו די, ושתיעלם המגפה הרעה הזו מן העולם: אבינו מלכנו, מנע מגפה מנחלתנו.

מגפת הקורונה לימדה את האנושות כולה, ואת המדענים והרופאים בתוכה, פרק חשוב בצניעות ובענווה. חשבנו שהקדמה המדעית והרפואית תיתן בידי האנושות יכולת שליטה מלאה בעולם. אבל שוב הוכח שיש כל כך הרבה דברים בעולמנו שאין אנו יודעים עליהם, וצריכים אנו להתמודד עמם בדרכים חדשות ויצירתיות. נגיף זעיר וחדש מצליח לדאבון הלב לגרום למוות ולתחלואה בממדים עצומים, והאנושות עומדת משתאה מול מגפה חדשה זו.²²⁰

מגפה זו, כמו קודמותיה בהיסטוריה האנושית, לימדה אותנו לקיים את המצוות של ונשמרתם מאד לנפשותיכם, לא תעמוד על דם רעך, חמירא סכנתא מאיסורא – שכולם באים להורות על קדימויות בקיום מצוות הבורא יתברך.

ואף כי אין כמו תפילה ותחינה לבורא עולם להעביר את רוע הגזרה, אבל צריכים אנו לעשות את ההשתדלויות בדרך הטבע, מה שמחייב את כולנו בכל אתר ואתר לקיים את כל ההנחיות וההוראות של הרופאים ושל רשויות הבריאות והמדינה ככתבם וכלשונם, מגדרי פיקוח נפש, ומגדרי רודף.

ליהודי המאמין לימדה מגפת הקורונה את גודלו של בורא עולם שבאמצעות נגיף קטנטן מלמד הוא אותנו את נוכחותו ואת כוחו. דוד המלך

²¹⁸ ראה שו"ת מהרש"ם ח"א סי' מ; משמרת שלום חלק דינים הלכות שמחות אות ח סקל"ט; שולחן העזר ח"ב סי' ז. וראה בס' שערי ירושלים שער ז ובס' כתר שם טוב ח"ב עמ' תרפד, בעניין המגפה בירושלים בשנת תרכ"ו שמתו בה רבים ובתוכם גדולים מפורסמים ועשו חופת יתום ויתומה בבית הקברות. וראה עוד בריש סי' אהל יהושע באריכות. וראה בס' השואה במקורות רבניים עמ' 358 ואילך על מנהג זה בגטאות שונים בעת השואה. יש שקראו לתנונות אלו "חתונות שחורות", או "חתונות יתומים". וראה בס' Zimmels HJ: Magicians, Theologians and Doctors. E Goldston & Son, 1952, pg. 233 n.141.

²¹⁹ שו"ת תשובה מאהבה ח"א סי' קלה.

²²⁰ וכבר היו דברים מעולם כמבואר בגיטין נו ב שיתוש קטן גרם לתחלואה קשה ולמוות אצל טיטוס הכובש הגדול. וראה במדבר רבה (וילנא) פרשת קרח יח כב: שכן דרכו של הקדוש ברוך הוא לעשות שליחותו ע"י דברים קלים לכל המתגאין עליו, שלח להם בריה קלה להפרע מהם להודיעך שאין גבורתן ממש, ולע"ל = ולעתיד לבוא = עתיד הקדוש ברוך הוא ליפרע מן האומות ע"י דברים קלים שנאמר (ישעיה ז) והיה ביום ההוא ישרוק ה' לזכוב אשר בקצה יאורי מצרים ולדבורה אשר בארץ אשור.

אמר: מֶה גָּדְלוֹ מַעֲשֵׂיךָ ה' מֵאֵד עֲמָקוֹ מִחֲשֹׁבְתֶיךָ (תהלים צב ו), וכן: מֶה רַבּוֹ מַעֲשֵׂיךָ ה' פֶּלֶם בְּחִכְמָה עֲשִׂיתָ מִלְּאֵה הָאָרֶץ קִנְיָנָךְ (תהלים קד כד), ובפרפרזה יכולים אנו לומר: מה קטנו מעשיך ה' ...²²¹.

אכן, האירועים יוצאי הדופן שהתרחשו בגין מגפת הקורונה מחייבים חשבון נפש עמוק דווקא אצל ציבור שומרי המצוות החרדים לדבר ה', ואצל המנהיגים הרוחניים. כדבר שבעובדה המגפה פגעה באחוזים גבוהים הן בתחלואה והן בתמותה דווקא בריכוזים החרדיים בישראל ובעולם. יתר על כן, נדמה שזו הפעם הראשונה בהיסטוריה של עם ישראל שבתקופת שיא המגפה בגל הראשון, נסגרו כל בתי הכנסיות ובתי המדרשות, ונסגרו כל תלמודי התורה והישיבות בכל רחבי העולם. דבר כזה אין לו אח ורע מאז ומעולם, שהרי גם בתקופות הקשות ביותר לעם ישראל – אם היו גזרות או מגפות במקום אחד, היו ריכוזים יהודיים במקומות אחרים שהמשיכו להתפלל בבית כנסיות ובבתי מדרשות, וקול התורה לא נדם מהיכלי הישיבות ותלמודי התורה.

לפיכך מוטלת חובה קדושה על כל מי ששייך לעולם התורה והמצוות לפשפש במעשיו – הן כפרט והן כקהילה וכציבור. וכבר אמר שלמה המלך: "אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא"²²², ודוק: אדם – כל אדם, מגדול שבגדולים ועד קטון שבקטנים, וכל אחד לפי דרגתו ומדרגתו.

מבין הרעות החולות, הבולטות לעין-כל הן המחלוקות הקשות בתוככי הציבורים שומרי התורה לכל הגוונים, יחד עם שנאה יוקדת בין חלקי הציבור.

מי יתן ומעז יצא מתוק, והמגפה הקשה תביא לחשבון נפש ולתשובה הן של יחידים, והן של ציבורים.

ועל כל אלה נאמר:

ותשובה, ותפילה, וצדקה – מעבירין את רוע הגזרה.

²²¹ ראה **אורות התורה** ג ח; עין **איה** שבת פ"ה אות יב.

²²² קהלת ז, כ.